

14

Zúčastněné pozorování

Martin Heřmanský

14.1	ÚČASTNĚNÍ SE	356
14.1.1	Terén	356
14.1.2	Vstup do terénu	357
14.1.3	Míra účastnění se	359
14.1.4	Role aktérů v terénu	359
14.1.5	Strategie vytváření vztahů	361
14.1.6	Princip enkulturace	363
14.1.7	Nezbytnost komunikace	363
<hr/>		
14.2	POZOROVÁNÍ	364
14.2.1	Slepota v domácím prostředí	369
14.2.2	Zúčastněné pozorování jako oxymóron	370
<hr/>		
14.3	PSANÍ	371
14.3.1	Povaha záznamu pozorování	371
14.3.2	Situovanost a vymezení výzkumníkovy pozice	373
14.3.3	Záznam pozorování	374
<hr/>		
14.4	PROČ PROVÁDĚT ZÚČASTNĚNÉ POZOROVÁNÍ	382
<hr/>		
14.5	ETNOGRAFICKÝ VÝZKUM	383
14.5.1	Etnografie, terénní výzkum, zúčastněné pozorování	383
14.5.2	Alternativy „klasické“ etnografie	384
14.5.3	Autoetnografie	384
14.5.4	Online etnografie	385
14.5.5	Strukturované pozorování v etnografickém výzkumu	385
<hr/>		
14.6	NEETNOGRAFICKÉ FORMY POZOROVÁNÍ	386
14.6.1	Nezúčastněné pozorování	386
14.6.2	Pozorování v kombinaci s jinými technikami tvorby dat	387
<hr/>		
	Shrnutí	388
	Doporučená literatura	389

Všichni bez výjimky pozorujeme, co se děje kolem nás, všímáme si, co ostatní dělají, co říkají, jak jednají, dokonce se toho účastníme a v rámci sledovaných situací sami jednáme. To ale neznamená, že všichni provádíme pozorování ve společenskovědním smyslu slova. To, co každodenně děláme, můžeme pro jednoduchost označit jako *všímání si*.

Pozorování jako technika tvorby dat se ve společenskovědním kontextu od všímání odlišuje čtyřmi podstatnými rysy – záměrem, systematickostí, perspektivou a záznamem. Při pozorování si nevšímáme bezděčně, ale pozorujeme *záměrně*, uvědomujeme si tedy, že pozorujeme, a hlavně pozorujeme s konkrétním cílem nahlédnout a porozumět vytyčenému problému. Proto nepozorujeme, co se nám namane (i když nechat se „vést terénem“ je významnou součástí pozorování, jak si vysvětlíme později), ale snažíme se *systematicky* zaměřit na to, co považujeme, nebo co se jako takové z hlediska řešení vytyčeného problému ukazuje, za důležité. Paradoxně pak pozorované nemusí být v danou chvíli to nejzajímavější, co lze pozorovat. Zároveň pozorujeme *kriticky* z perspektivy vědce, který chce řešit zvolený problém. Pozorovat kriticky znamená nejen uvědomovat si mnohost perspektiv jednotlivých aktérů, ale také zaujmout kritický nadhled ohledně zvolené teorie. Z toho, co jsme záměrně, systematicky a kriticky pozorovali, provádíme logicky uspořádaný a detailní *záznam*, který nám slouží jako data.

Pozorování jako techniku společenskovědního výzkumu bychom mohli definovat např. jako „systematický popis událostí, chování a artefaktů v sociálním prostředí zvoleném pro výzkum“ (Marshall, Rossman 1989: 79). Lze je používat jako samostatnou techniku tvorby dat, kombinovat je s jinými technikami nebo jím jiné techniky doplnit. V této kapitole si představíme jednotlivé dimenze a postupy pozorování tak, jak je o nich uvažováno v etnografickém výzkumu, tzn. při využití všech dostupných postupů. To ovšem neznamená, že v kvalitativním výzkumu musí být pozorování aplikováno vždy pouze v této „maximalizované“ podobě. Z popisovaných postupů je možné vybírat jen některé, a to s ohledem na řešený výzkumný problém.

Pozorování, které se provádí v rámci etnografického výzkumu, se označuje jako **zúčastněné pozorování**. Od jiných forem pozorování (viz kapitoly 8 a 14.6) se liší tím, že se sami aktivně účastníme dění v situacích, jež pozorujeme. Jednoduše řečeno, zúčastněně pozorovat znamená jít do prostředí, jež chceme zkoumat, pobývat v něm, naučit se jazyk lidí, kteří v něm žijí, a na vlastní kůži zakusit, jak lidé, které zkoumáme, žijí. Zatímco pozorování nám umožňuje zaznamenat, co lidé skutečně dělají, účastnění se nám kromě toho umožňuje porozumět také tomu, co jejich jednání znamená a jak mu sami rozumějí.

Jak předznamenávají předchozí odstavce, zúčastněné pozorování se skládá ze dvou hlavních aktivit – *účastnění se a pozorování*. K nim je však třeba připojit minimálně ještě jednu významnou aktivitu a tou je *psaní*. Pojdme se na všechny podívat popořadě.

14.1 ÚČASTNĚNÍ SE

První podmínkou účastnění se je dostat se do prostředí, jež chceme zkoumat. Zúčastněné pozorování přitom vychází z premisy, že abychom mohli porozumět jevu, který nás zajímá, resp. získat odpověď na výzkumný problém, musíme jej zkoumat tam, kde se „přirozeně“ (ve smyslu běžně) nachází (srov. též [kapitoly 11.4 a 12.1](#)). Musíme jít tedy tam, kde je daný jev tak říkajíc doma. Tím se zúčastněné pozorování významně odlišuje od pozorování strukturovaného, které běžně využívá laboratorní prostředí (srov. [kapitulu 8](#)). Za punkery na punkrockový koncert, za seniory do domova seniorů, za skauty do skautského oddílu. Pokud bychom je přivedli do jiného prostředí, patrně se nebudou chovat stejně, jako se chovají v prostředí jim důvěrně známém. Pokud babičku z domova seniorů přivedete na punkrockový koncert, zřejmě nezjistíte, jak se běžně chová. Což samozřejmě platí i pro punkera, kterého přivedete do domova seniorů. A právě to nás v rámci zúčastněného pozorování zajímá nejvíce – jak se lidé chovají ve svém „přirozeném prostředí“. Přičemž slovo přirozené není míněno ve smyslu takové, které je jim „dané“ (geneticky, od boha apod.), ale takové, které je pro ně „běžné“ ve vztahu k sociální roli, již zkoumáme.

14.1.1 Terén

Společenští vědci takové prostředí, které zkoumají, resp. v němž probíhá jejich výzkum, označují jako terén. Terén přitom může v různých kontextech znamenat různé věci.

V nejběžnějším slova smyslu jej lze chápat jednoduše jako místo, kde výzkum probíhá, tedy *prostředí*. Může to být konkrétní vesnice, městské sídliště, indiánská rezervace, hospoda, škola apod. V tomto případě nás zajímá, co se děje na konkrétním místě, např. ve škole při vyučování, ale také před ním, po něm a mezi ním, a to nejen ve škole, ale i v jejím bezprostředním okolí. Ale už nenásledujeme ředitele školy do jeho bytu, abychom zjistili, co tam po skončení vyučování dělá. Zajímá nás totiž škola, ne to, co vše jinde dělají lidé, kteří jsou s ní spojeni.

Terén však může být i *skupina* osob (propojených interpersonálními vazbami), kterou zkoumáme. Může se jednat o skupinu fanoušků jednoho sportovního týmu, skautský oddíl nebo policejní sbor. Na rozdíl od prostředí nás potom naopak zajímá, co lidé, které zkoumáme, dělají všude možně. Nezkoumáme tedy fanoušky pouze na stadionu při zápase, ale jdeme s nimi i do hospody, jezdíme s nimi na zápasy do jiných měst a třeba si s nimi i jdeme zahrát fotbal, když to společně dělají. Zajímají nás totiž fanoušci, a ne prostředí fotbalového stadionu.

Třetí možností je terén jako *kategorie*, tedy síť osob, které však nepojí primárně interpersonální vazby, ale sdílené charakteristiky, případně sdílená identita – může se jednat o sociální vrstvu, etnickou skupinu nebo subkulturu. Zkoumáme-li již zmiňované punkery, nezkoumáme přesně vymezenou skupinu, kde se všichni znají. Někteří možná ano, ale někteří jistě ne. A nás zajímají všichni, kdo se chápou jako punkeři za předpokladu, že se nám s nimi podaří navázat kontakt. A stejně jako v případě skupiny za nimi jdeme tam, kam se jednotliví aktéři vydají. Do hospody,

na koncert, ale také třeba k nim domů, když nás k sobě pozvou. Ale nezajímá nás primárně skupina, kterou tvoří (protože to ve většině případů žádná jednoznačně definovaná skupina není, resp. je to mnoho vzájemně autonomních skupinek), ale to, co dělá punkera punkerem.

Posledním terémem může být *tok¹ nějakého jevu*. To si vyžaduje detailnější vysvětlení. V tomto případě nás nezajímá ani prostředí, ani skupina, ani síť, ale konkrétní jev. A tento jev může v globalizovaném světě vstupovat do různých prostředí a týkat se rozličných skupin i akter-ských sítí. Chceme-li takto např. zkoumat rituál hledání vize (jenž má původ u severoamerických indiánů), můžeme sledovat, jak se tento rituál odehrává např. u lakotských indiánů v rezervaci Pine Ridge v Jižní Dakotě a jak sem za ním cestují někteří čeští „euroindiáni“ a lidé se zájmem o „new age“. Zároveň si ho tam osvojuje mexický „šaman“, který jej následně dováží do Evropy a za tučný peníz předává i českým zájemcům. Primárně nás přitom nezajímá ani lakotská rezervace, ani čeští „náboženští“ turisté, ani mexický „šaman“, resp. zajímají nás pouze do té míry, do níž zprostředkovávají a ovlivňují tok rituálu hledání vize z USA do Česka.

14.1.2 Vstup do terénu

Abychom se mohli účastnit dění v terénu, musíme do něj nejprve vstoupit. Ovšem i tento vstup může znamenat různé věci. Giampietro Gobo (2008: 120) v této souvislosti hovoří o dvou typech přístupu, který si, chceme-li se účastnit, musíme zabezpečit – přístup fyzický (*getting in*) a přístup sociální (*getting on*).

Fyzický přístup znamená zajistit si fyzickou možnost pobývat a pohybovat se v terénu. To na jednu stranu znamená fyzicky se dopravit do terénu (ať už je to vesnice v amazonské džungli, nebo hospoda na sídlišti, kde žijeme), na stranu druhou vyjednat s těmi, kteří terén „obývají“, že tam s nimi můžeme „pobývat“ i my jako výzkumníci. *Sociální přístup* pak znamená zajistit si spolupráci lidí, jichž se výzkum dotýká (ať už jsou to amazonští indiáni, nebo hospodští štamgasti), tedy přesvědčit je, aby s námi byli ochotni spolupracovat.

Zajištění těchto dvou typů přístupů se mj. může lišit podle toho, zda výzkum provádíme ve veřejném, nebo soukromém prostoru. Veřejný prostor, jako je např. ulice, hospoda, park, obchodní dům, umožňuje velmi snadný fyzický přístup. Do obchodního domu nebo parku může přijít kdokoliv, komu se zachce, ale není už tak snadné přesvědčit lidi, kteří se v něm pohybují, aby s námi spolupracovali, tedy zajistit si přístup sociální.

Autor této kapitoly (Heřmanský 2020) prováděl výzkum emo subkultury, která jako jedno z míst setkávání užívá i Petřín. Petřínský vrch je veřejný prostor, kam může přijít kdokoliv, aniž by mu to někdo musel povolovat. Výzkumník se domluvil s organizátorkou jednoho setkání emařů (tzv. emo srazu), čímž získal fyzický přístup. To mu ovšem nezajistilo, aby s ním emaři komunikovali. Trvalo několik dalších setkání, než se s nimi sblížil natolik, aby s ním byli

¹ V angličtině se hovoří o „flow“ (Appadurai 1996) zejména v kontextu globalizace a tzv. vícemístného (multi-sited) výzkumu (Marcus 1995, Falzon 2009). Viz též kapitola 14.5.2.

ochotni hovořit, a nestávalo se mu, že se každá skupinka, k níž si přisedl, během několika minut rozpustila do skupinek jiných.

V případě soukromého prostoru, jakým jsou firmy, nemocnice, sportovní kluby apod., je situace odlišná. Získat do něj fyzický přístup vyžaduje často složité vyjednávání s těmi, kteří jej mohou povolit, či naopak nepovolit. Ale v případě, že nás do soukromého prostoru „vpustí“, již je většinou jednoduché přesvědčit aktéry ke spolupráci, tedy zajistit si přístup sociální.

Michaela Mašátová (2014) prováděla pro svou bakalářskou práci výzkum tetovacích salonů. Protože ho předtím navštívila pouze jako klient, musela vynaložit velké úsilí k přesvědčení majitele, aby jí výzkum povolil. Ovšem poté, co se jí ho přesvědčit podařilo, měla v terénu velkou volnost a ostatní tatéři s ní ochotně spolupracovali.

Vedle charakteru prostoru hraje neméně významnou roli také fakt, zda jsme v daném terénu „našinci“, tedy **insideři**, nebo „cizinci“, **outsideri**² (srov. též kapitoly 11.7, 12.6 a zejm. 14.2.1). Je-li výzkumník jedním z aktérů jevu, který zkoumá, a zná-li se s ostatními aktéry již před započítím výzkumu, pak pro něj bude vstoupit do terénu jak fyzicky, tak sociálně, mnohem snazší než v případě, je-li cizincem. Některé terény lze zúčastněně pozorovat z pozice outsidera pouze s velkými obtížemi. Představa, že v naší společnosti budeme zkoumat rodinný život tak, že se jako výzkumníci nastěhujeme v Třebíči do panelákového bytu 3+1 k čtyřčlenné rodině, abychom mohli zúčastněně pozorovat např. rodičovské strategie výchovy a dětské techniky vzdoru, jistě většinou z nás připadá do značné míry absurdní. Přestože právě to antropologové běžně dělali např. v Africe, nativní Americe nebo Asii, tedy nezápadních, resp. preliterárních společnostech. I tuto situaci však lze řešit kupř. tím, že se necháme rodinou zaměstnat jako chůva³.

Pozice insidera a outsidera však není zcela dichotomní (buď jsme insider, nebo outsider), jak by se mohlo z výše řečeného zdát. Jedná se spíše o jakési kontinuum, přímku, na které jsme blíže buď k jednomu, nebo druhému pólu. Či řečeno ještě přesněji, v určitých aspektech můžeme být více insider, v jiných více outsider a záleží na tom, které aspekty budou aktéři chápat jako určující. Vezměme si kupříkladu výzkum výchovy dětí v sociálně vyloučených lokalitách, který by prováděla žena ze střední třídy, matka dvou dětí. Ve vztahu k socioekonomickým ukazatelům by byla vnímána jako outsider, protože nečelí stejným potížím jako sociálně vyloučení. Matkami dětí by však mohla být vnímána jako insider na základě sdíleného genderu a role matky, která předpokládá např. podobné zkušenosti s výchovou.

² Slovo outsider přitom neoznačuje primárně osobu s podřadným postavením v kolektivu, jak se tento termín užívá v běžném slova smyslu, ale osobu, která není členem zkoumaného terénu.

³ Tato volba by však s sebou nutně přinášela další limity. Například by nás to omezilo pouze na některou z rodin, které si chůvu mohou dovolit, a tím znemožnilo výzkum tzv. sociálně slabých rodin. Pokud bychom chtěli takto zkoumat sociálně slabou rodinu, museli bychom se např. nabídnout skrze formu nějakého dobrovolnického sociálního programu či nějak podobně. Ovšem s tím by byly spojeny další limity. Podstatné je uvědomit si, že každá naše volba nám otevře některé možnosti, ale zároveň nám jiné možnosti uzavře. Dobrý výzkumník si toho je explicitně vědom a zohledňuje to ve svém výzkumu (srov. kapitolu 11.4).

14.1.3 Míra účastnění se

Míra účastnění se dění ve zkoumaném terénu se samozřejmě může výrazně odlišovat. Adler a Adler (1994) rozlišují tři typy zapojení výzkumníka do dění v terénu. První z nich je *okrajové členství*, kdy se výzkumník jako outsider začleňuje do zkoumané společnosti, ale nepodílí se na jejích stěžejních aktivitách. Takto například prováděl výzkum drogových dealerů americký antropolog Philippe Bourgois (2003). Byl sice v centru dění, ale nepodílel se na probíhajícím prodeji drog.

Druhou možností je *aktivní členství*, při němž se výzkumník plně zapojuje do dění ve zkoumaném terénu, ale nesdílí veškeré hodnoty a normy zkoumané společnosti. Takto realizoval francouzský sociolog Loic Wacquant (2004) výzkum světa afroamerických boxerů v chudinské čtvrti Chicaga. Kvůli výzkumu se stal boxerem, aniž by však s ostatními boxery sdílel stejné normy a hodnoty života v chudinské čtvrti.

Třetí roli, kterou výzkumník může při výzkumu zaujmout, je *úplné členství*. To předpokládá, že je badatel insiderem a jako takový se nejen podílí na stěžejních aktivitách zkoumaného terénu, ale zároveň se plně ztotožňuje s jeho hodnotami a normami. Takto zkoumal např. britský sociolog Paul Hodkinson (2002) gothickou subkulturu. Jelikož byl gothikem, sdílel s ostatními aktéry nejen jejich aktivity, ale i hodnoty, normy a postoje.

14.1.4 Role aktérů v terénu

V pojednání o zajištění přístupu do terénu jsme zmínili osoby, které mají moc výzkum povolit, či naopak nepovolit. Takoví aktéři se označují jako **dveřníci** (*gatekeepers*). Jako dveřník přitom může působit jak jedna z osob, s nimiž budeme při výzkumu přímo interagovat (třeba „hlava“ spolupracující skupinky při výzkumu lidí bez přístřeší), tak osoba „zvenčí“ (např. majitel restaurace, v níž chcete výzkum provádět). V některých terénech se můžeme dokonce setkat s několika dveřníky, „strážícími“ terén na různých úrovních (kupř. v případě výzkumu školní třídy je jedním dveřníkem třídní učitel a dalším ředitel školy). Často se jedná o člena elity daného terénu, většinou člověka s reálnou mocí nad ostatními aktéry (starostu vesnice nebo vůdce oddílu Junáka apod.), ale může to být i jedinec s charismatem, resp. neformální, symbolickou mocí (např. farář na vesnici nebo skaut, kterého mají v oddíle všichni rádi). Zatímco formální elity většinou umožňují či znemožňují přístup fyzický, u elit neformálních se často jedná o přístup sociální.

Dveřníci však nejsou jediné osoby, které nám mohou pomoci s fyzickým nebo sociálním přístupem. Další „nápomocnou osobou“, jak se tito aktéři souhrnně označují, mohou být **patroni** (*informal sponsors*). Patroni jsou jedinci, kteří si z nějakého důvodu výzkumníka oblíbí a jsou mu nápomocni v jeho snaze provádět výzkum. Často „vezmou věc za svou“ a dělají vše pro to, aby se výzkumníkovi dařilo. Například mu radí, na koho dalšího by se měl v rámci výzkumu obrátit, zjišťují pro něj informace, které potřebuje vědět, nebo jej seznamují s osobami, jež mají pro výzkum důležité podněty.

Třetím typem nápomocných osob mohou být **zprostředkovatelé** (*intermediaries*; Gobo 2008a: 121). Jedná se o osoby, které sice nejsou dveřníky ani patrony, ale mají na ně sociální vazby, a tudíž nám s nimi mohou zprostředkovat kontakt. Typickým příkladem takových zprostředkovatelů jsou výzkumníci přátelé, resp. přátelé jeho přátel, již se znají s někým v terénu, který výzkumník zamýšlí zkoumat. Jejich výhoda spočívá zejména v tom, že výzkumníkovi dodávají v očích dveřníků, resp. i ostatních aktérů, na důvěryhodnosti. Přece jen se tak výzkumník dostává z pozice naprostého cizince do pozice člověka, kterého někdo z „místních“ zná.

Rámeček 14.1 → Dveřník, zprostředkovatel a patron

Ve výzkumu, který provádíme v jihoslovenské vesnici (Bittnerová et al. 2010, Novotná et al. 2010), byli našimi dveřníky nejprve starosta a později starostka, s nimiž jsme vyjednávali podmínky výzkumu a vzájemné spolupráce. Prvotní kontakt nám zprostředkoval náš univerzitní kolega, kterého do této obce zavezli studenti v průběhu jednoho z univerzitních výletů. Náš kolega využil situaci a s obcí navázal přátelské vztahy, které nám pak otevřely dveře při jednání se starostou. Do role patrona se v průběhu výzkumu pasoval manžel zaměstnankyně místního úřadu, jenž byl v invalidním důchodu a jako takový měl dostatek času, aby se nám mohl věnovat. Na začátku výzkumu, než nás vesnice poznala a přijala, nás vodil do jednotlivých domácností, představoval nás jejich obyvatelům, chvíli s námi poseděl, abychom se seznámili, a po chvíli se zase vytratil, abychom mohli nerušeně zkoumat.

Využití nápomocných osob však s sebou nepřináší jen pozitiva, ale může náš výzkum také významně ovlivnit, či dokonce limitovat. Nápomocné osoby mají často tendenci ukázat jen to, o čem jsou přesvědčeny, že má být ukázáno (ať už proto, že si myslí, že to ostatní nemůže výzkumníka zajímat, či že by některé věci prostě vidět neměl). To se může dít i skrze manipulaci vztahů výzkumníka s okolím, např. tím, s kým ho seznámí a s kým ne, na co ho upozorní apod. Vzhledem k tomu, že se skrze nápomocné osoby utváří v rámci terénu i identita výzkumníka, může mu vazba na nápomocné osoby zavřít dveře k jiným aktérům, kteří s těmito osobami mohou být ve sváru (např. u zneprátelených rodin). Podobně může být výzkumník podezříván, že pro nápomocné osoby ostatní aktéry špehuje (zejména, jedná-li se o osobu ve „vedoucí funkci“, např. starostu vesnice či ředitele školy). To neznamená, že bychom se nápomocným osobám měli obloukem vyhýbat, ostatně v případě dveřníků to ani není možné. Spíše si těchto skutečností musíme být vědomi, cíleně je registrovat a reflexivně s nimi zacházet (viz kapitoly 14.2 a 14.3, k reflexivitě viz kapitola 11.7).

Aby byl výčet základních rolí aktérů v terénu úplný, je nutné zmínit ještě **klíčového informátora** (*key informant*). O něm však detailně pojednáme až v kapitole 14.1.7.

Získání sociálního přístupu je obvykle založeno na nutnosti vytvořit si s aktéry výzkumu *osobní vztahy*. Právě to je jedním z významných rozdílů oproti strukturovanému pozorování (srov. [kapitolu 8](#)). Jen těžko totiž můžeme předpokládat, že by někdo úplně cizímu člověku hned umožnil plně participovat na svém životě. Proto je třeba postupně budovat vzájemnou důvěru, aby se aktéři v terénu cítili ze strany výzkumníka bezpečně, resp. necítili se výzkumem ohroženi, a vpustili výzkumníka do svých životů. To je většinou *dlouhodobý* proces a také jeden z důvodů, proč výzkum založený na zúčastněném pozorování většinou trvá v řádu měsíců spíše než týdnů, nebo dokonce dnů.

Výzkumník se přitom postupně začleňuje do zkoumaného terénu a během tohoto procesu prochází zhruba třemi fázemi (které mohou být v různých terénech různě dlouhé a jejich délka odvisí od mnoha faktorů). V první fázi je *cizincem*, jenž se učí základní sociální pravidla dané společnosti. Aktéři jej učí, jak se adekvátně chovat v určitých situacích, a jeho přítomnost je ostatními vnímána jako přítomnost cizince. V druhé fázi již výzkumník zhruba ví, jak se adekvátně chovat, ale musí na to stále myslet, aby neudělal chybu. *Zapadá* do dané společnosti, již tolik nevyčnívá a jeho přítomnost není pocítována jako něco cizorodého. V poslední, třetí fázi již výzkumník nemusí uvažovat o tom, jak se chovat, jelikož si adekvátní normy chování už internalizoval. Zároveň je *přijímán* aktéry jako jeden z nich, některými dokonce jako blízký přítel, a dostává se mu i důvěrných informací.

14.1.5 Strategie vytváření vztahů

Vytváření vztahů s aktéry se nevztahuje na nějaké jasně vymezené období před výzkumem či na jeho počátku. Jedná se o dynamický a vlastně nekončící proces vyjednávání a redefinování vzájemných vazeb a sociálních rolí, v jehož centru je budování vzájemné důvěry.

Zcela zásadní je v tomto ohledu již pouhá přítomnost v terénu, dalo by se říci vyskytování se (*hanging out*). Je-li výzkumník lidem na očích, hovoří s nimi a zapojuje se do dění, přestane být jeho přítomnost po nějaké době pro aktéry něčím nevšedním, ale stane se běžnou součástí jejich sociální reality.

Přítom je důležité aktivně poslouchat, prokazovat lidem respekt a být empatický. A zároveň dávat najevo, že výzkumníkovi na terénu a lidech v něm opravdu záleží. Tedy, že k nim nepřistupuje jako k pouhým předmětům výzkumu, ale vidí v nich opravdové lidi, z nichž každý má své vlastní potřeby, obavy, cíle nebo sny.

Jedním z prostředků, jak vyjádřit svůj zájem o aktéry, je reciprocita. Uvědomme si, že aktéři nám v terénu poskytují svůj čas, vědomosti, přátelství a často i materiální statky. Neoplatit jim jejich vstřícnost by znamenalo je prostě využívat⁴ (též viz [kapitola 4.6](#)). Revanšovat se

⁴ Jednu z nejtvrdějších kritik sociálněvědního výzkumu coby zneužívání jeho aktérů přednesl ve svém ironickém eseji *Anthropologists and other friends* indiánský právník a aktivista Vine Deloria jr. (1969), který v duchu postkoloniální kritiky obvinil antropology z parazitismu na indiánech a jejich tíživé ekonomické a sociální situaci.

informátorům můžeme různými způsoby – materiálními dary (káva, víno nebo bonboniéra nikdy neurazí), fyzickou prací (např. pohlídat děti nebo složit uhlí) či vlastními vědomostmi (pomocí při jednání na úřadech nebo s nákupem elektroniky, pokud jí rozumíme). Formou reciprocity může být i poskytnutí výsledků naší práce v podobě textu (článku, knihy, absolventské práce), které z výzkumu vzniknou. Zde je však třeba důkladně zvážit etické aspekty takového rozhodnutí (viz **rámeček 4.13**).

Vhodnou oplátkou ale může být i čas, který s informátory strávíme, a upřímné přátelství, jež jim poskytneme (zejména pro seniory a jedince bez rozsáhlé sociální sítě může být právě tato forma reciprocity nejcennější). Jednou z podmínek úspěšného budování vztahů v terénu je i otevřít se aktérům a nechat jim nahlédnout do svého soukromí (když už chceme nahlížet do soukromí jim). Nemůžeme přece čekat, že k nám aktéři budou upřímní, otevření a vřelí, když my takoví nebudeme k nim. Nicméně vždy je třeba zvážit, do jaké míry s nimi budeme své soukromí sdílet, mj. proto, abychom je neunavovali vlastními problémy.

Nezbytnou podmínkou je přitom schopnost tolerance hodnot, norem a praktik druhých, tedy to, co antropologové označují jako kulturně relativistická perspektiva. Pro úspěšný výzkum je často třeba tolerovat situace a jednání, s nimiž nesouhlasíme nebo které odporují našim hodnotám, normám a přesvědčením. To se zároveň vztahuje i na osoby, se kterými výzkum realizujeme. Aktéry, s nimiž provádíme výzkum, si nevybíráme stejně jako přátele, tedy na základě podobného náhledu na svět, ale často je tomu právě naopak. Vzájemná kompatibilita není podmínkou výzkumu, je jí tolerance a vzájemný respekt (viz **kapitola 4**).

Při utváření vztahů je však třeba zvažovat míru angažovanosti. Více totiž není vždy lépe. Nedostatečně důvěrný vztah k aktérům sice znemožňuje uspokojující proniknutí do terénu, a tudíž i dostatečné pochopení souvislostí, které může ústit v zásadní dezinterpretaci, ale příliš důvěrný vztah zase přináší nebezpečí, že se výzkumník nechá terénem příliš vtáhnout a „stane se domorodcem“ (going native). Tímto termínem označujeme stav, kdy výzkumník zcela přijme hodnoty a normy zkoumané společnosti (terénu), a tím ztratí potřebný vědecký odstup a náhled. Toto pohlčení vede k naprostému přijetí emické perspektivy a neschopnosti etické interpretace⁵.

Rámeček 14.2 → Řízení dojmů

Britští sociologové Martyn Hammersley a Paul Atkinson, autoři jedné z klasických etnografických učebnic *Ethnography: Principles in Practice* (Hammersley, Atkinson 2007), v tomto směru zdůrazňují důležitost tzv. řízení dojmů, pojmu, jež si vypůjčili z dramatické sociologie Ervinga Goffmana (1999). Zdůrazňují, že výzkumník musí

⁵ Pojmy **emická** a **etická perspektiva** představují jedny ze stěžejních konceptů sociokulturní antropologie. Emická perspektiva označuje pohled a interpretace aktérů, tedy to, jak oni sami vidí a chápou svět kolem sebe, perspektiva etická pak představuje perspektivu vědce disponujícího adekvátním teoretickým aparátem (viz **rámeček 11.9**).

neustále reflektovat, jak působí na ty, které zkoumá, protože oni zároveň zkoumají jeho. Doporučují proto „v rámci etického jednání potlačovat dojmy, které by mohly být na překážku výzkumným vztahům, a zdůrazňovat ty, které výzkumné vztahy usnadňují“ (Hammersley, Atkinson 2007: 65). Tím nechtějí říct, že se výzkumník má přetvařovat, spíše, že se musí přizpůsobit výzkumné situaci. Tedy zdůrazňovat to, co nás s informátory spojuje, a upozadovat, co nás rozděluje. Ostatně o to se snažíme i v každodenních interakcích v běžném životě, chceme-li být zdvořilí a taktní. Ovšem pro výzkumníka by to měla být součást uvědomovaného (a reflexivního) řízení dojmů.

14.1.6 Princip enkulturace

Ačkoliv naším cílem není „státí se domorodcem“, přesto si chceme osvojit pohled aktérů, které zkoumáme, čili nahlédnout zkoumaný problém v emické perspektivě. Toho docílíme díky procesu tzv. **enkulturace**, tj. učení se dané kultuře, jenž představuje jeden z hlavních principů zúčastněného pozorování. V rámci účastnění se si totiž postupně osvojujeme hodnoty a normy zkoumané společnosti či prostředí a učíme se vidět svět z perspektivy aktérů.

V ideálním případě zaujmají informátoři roli expertů na svou kulturu a výzkumník roli tzv. schopného laika (srov. Spradley 1980). Informátoři jako experti výzkumníka zaučují do jejich kultury a výzkumník, který sice zkoumanému problému (doposud) nerozumí, je schopen se velmi rychle učit, jak rozumět jejich světu. Ovšem ne vždy se jedná o ideální případ.

Považují-li informátoři výzkumníka za *laika*, mohou jej podceňovat, zjednodušovat svá vysvětlení, aby jim „lépe“ porozuměl, či mu zamlčovat informace, které považují za příliš komplikované. Mohou mu však přikrknout také roli *experta*. Potom mají tendenci ověřovat si, zda tuto roli naplňuje, a „testovat“ jeho znalosti. V případě, že výzkumník tuto roli v očích informátorů nenaplňuje, mohou s ním například odmítat spolupracovat, jelikož není dostatečně fundovaný. Mohou jej však považovat také za *kritika*, jehož hlavním cílem je hodnotit chování aktérů. V takovém případě mohou mít tendenci prezentovat výzkumníkovi to, co považují za adekvátní, a „skrývat“ vše, co by mohlo v jejich očích vést ke kritice ze strany výzkumníka. Ve všech případech výzkumníkovi nezbývá než s touto připsanou rolí citlivě zacházet a velmi opatrně se ji snažit transformovat do role výzkumu příznivější (srov. Hammersley, Atkinson 2007).

14.1.7 Nezbytnost komunikace

Během účastnění se v podstatě není možné vyhnout se komunikaci s informátory. Již samotná naše přítomnost v terénu zakládá nutnost komunikace s těmi, kteří jsou v terénu s námi. Za prvé je to nezbytná součást řízení dojmů a vyskytování se. Těžko si lze představit, že s aktéry navážeme osobnější vztahy, aniž bychom s nimi (o nich a také o nás) hovořili. Za druhé může být komunikace s informátory ve formě neformálních rozhovorů (viz kapitola 13.4.2) významným zdrojem dat a porozumění.

Aktéry, kteří nám do zkoumané problematiky zprostředkovávají největší vhled, označujeme jako **klíčové informátory** (*key informant*). Nemusí se nutně jednat o aktéra, jenž má o dané problematice nejlepší znalosti (např. při výzkumu náboženských praxí v moravské vesnici místní farář či kostelník), ale může se jím stát kdokoliv, kdo má potřebné znalosti a zejména ochotu se s námi o ně podělit (např. ministrant, když farář ani kostelník o spolupráci při výzkumu nejeví zájem).

Ačkoliv nám klíčový informátor či informátoři poskytují největší vhled do zkoumané problematiky, nesmíme spoléhat pouze na ně. Jejich pohled je třeba vztáhnout k perspektivě dalších aktérů. Dostane se nám tím nejen plastičtějšího obrazu zkoumané reality, ale vyhneme se i anekdotickému charakteru našich závěrů. Spoléhání se na jediného klíčového informátora či několik málo informátorů, jejichž perspektiva je pak vydávána za pohled celého zkoumaného terénu, může způsobit závažné dezinterpretace a zdiskreditovat celý výzkum.

Rámeček 14.3 → Typy klíčových informátorů

Právě protože nám klíčoví informátoři zprostředkovávají největší vhled do zkoumané problematiky, je při jejich výběru třeba značná dávka opatrnosti. Zejména je třeba být obezřetný ve dvou případech. Jedná-li se o *marginalizovaného člena skupiny*, může se nám od něj dostávat informací zkreslených jeho postavením. Přátelství s ním nás zároveň může „stigmatizovat“ v očích ostatních aktérů, kteří se nám pak mohou vyhýbat. Právě marginalizovaní členové skupiny často tíhnou k výzkumníkovi, protože je odlišný stejně jako oni. Druhým případem je *specialista na cizince*, tedy osoba, která na sebe vezme úkol zjistit, co je výzkumník zač, o co mu jde a jak to může ovlivnit členy zkoumané společnosti. Ten může zkreslovat informace, aby svou skupinu před výzkumníkem ochránil. *Ideálním* (a proto často také nedosažitelným) klíčovým informátorem bývá respektovaný člen skupiny, který nemá silné vazby pouze na jednu z mocenských frakcí zkoumaného terénu, čímž může zprostředkovat kontakt s různými lidmi, kteří mají informace potřebné pro výzkum.

14.2 POZOROVÁNÍ

Výše jsme pojednali první ze tří stěžejních aktivit zúčastněného pozorování – účastnění se. Nyní je na čase přesunout pozornost k druhé aktivitě – pozorování.

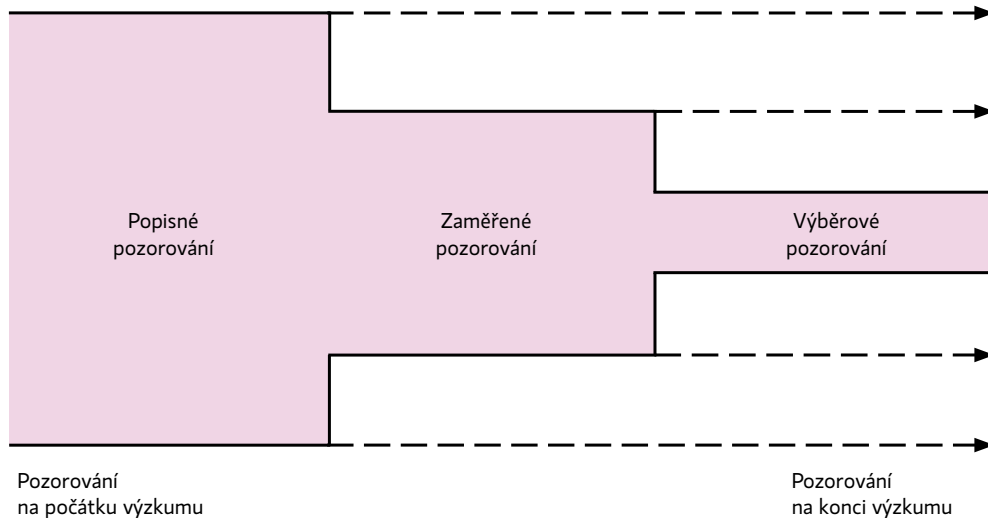
První otázka, která nám vytane na mysl, je „co vlastně pozorovat“. Jednou z možných odpovědí je „všechno“. Ačkoliv tato odpověď v podstatě dobře vystihuje kontextuální charakter pozorování, kdy vše může být důležité, většinou tápajícím příliš nepomůže.

Další možnou odpovědí je „všechno, co je důležité pro zodpovězení výzkumného problému“. Právě zde přichází na řadu zmiňovaná „nechat se vést terénem“ (viz úvod této kapitoly), protože pouze v terénu můžeme dohlédnout, co ono „podstatné“ je. Naplánovat si celé pozorování od „zeleného stolu“ do posledního detailu je v drtivé většině případů ztrátou času, protože teprve v terénu zjišťujeme, co je třeba pozorovat. Tím se zúčastněné pozorování zásadně liší od pozorování strukturovaného (srov. [kapitulu 8](#)). Přestože odpověď „vše podstatné pro zodpovězení výzkumného problému“ již záběr pozorování značně zužuje (od všeho ke všemu podstatnému), není jako rada prakticky také příliš užitečná, podobně jako vyjádření předchozí.

Pomoci nám může otázku upravit a místo CO se zeptat JAK. Z JAK nám totiž následně vyloupe i CO. Tedy, jak pozorovat?

Americký kognitivní antropolog James Spradley ve své knize *Participant Observation* (1980) doporučuje tzv. **metodu trychtýře**, sestávající ze tří navazujících fází. Jejím principem je neustálé zužování záběru pozorování a postupné soustředování pozornosti na situace, témata a problémy, které identifikujeme jako stěžejní pro zodpovězení výzkumného problému.

Obrázek 14.1 → **Metoda trychtýře podle Jamese P. Spradleyho (1980)**

V první fázi se provádí *pozorování popisné (descriptive observation)*. Při něm se pozoruje a zaznamenává vše, co výzkumník vidí a slyší, protože zpočátku bývá velmi problematické jasně určit, co může být pro studii relevantní. Cílem tohoto pozorování je získat informace, které nám pomohou detailně se seznámit se zkoumanou problematikou. Jistou nevýhodou

této fáze je, že produkuje velké množství dat, z nichž ne všechna jsou pro zodpovězení výzkumného problému užitečná. Nicméně zároveň poskytuje kontext, o který bychom jinak byli ochuzeni, a tím umožňuje **holistický** pohled na zkoumanou problematiku (viz **rámeček 14.4**).

Rámeček 14.4 → Holistická perspektiva

Holistická perspektiva, resp. holistický pohled, zdůrazňuje vzájemnou propojenost jednotlivých jevů v opozici vůči jejich izolovanosti. Vychází z antropologické perspektivy, podle níž sice můžeme sociální realitu analyticky rozdělit na jednotlivé jevy, ale jsou to právě vztahy mezi těmito jevy, které nám ji umožňují pochopit. Můžeme kupříkladu v rámci rodiny zkoumat vztah rodičů a potomků, ale abychom mu porozuměli hlouběji, neměli bychom opomenout ani vztah sourozenců a rodičů mezi sebou, stejně jako to, jak do něj zasahují další příbuzní a blízké osoby. Důraz, jež klade antropologie na tuto perspektivu, vychází ze zkušenosti, již antropologové učinili při výzkumech preliterárních společností. Jevy, jež máme tendenci vidět jako stojící samy o sobě, např. příbuzenství, náboženství a ekonomika, jsou často provázané natolik, že je těžké, ne-li nemožné, je nejen zkoumat bez vzájemného vztahu, ale často je i analyticky důsledně odlišit.

Druhou fází je *pozorování zaměřené (focused observation)*. Při něm cílíme na konkrétnější problémy a témata, která vyvstala z pozorování popisného, a omezujeme tak záběr pozorování. Ovšem co ubíráme na šíři, přidáváme do hloubky. Jeho cílem je identifikovat a popsat stěžejní situace, témata a problémy, které vedou k porozumění výzkumného problému, a vytvořit jejich předběžné interpretace.

Poslední, třetí fází je *pozorování výběrové (selective observation)*, kdy se opakovaně soustředí na konkrétní situace a problémy, které jsme v předchozím pozorování identifikovali jako stěžejní. Jeho cílem je ověřit platnost předběžných interpretací vytvořených v předchozí fázi zaměřeného pozorování, abychom se ujistili, že tyto interpretace odpovídají pozorované realitě.

Vrátíme-li se nyní k naší původní otázce, měly by být dosavadní odpovědi lépe srozumitelné. „Vše“ pozorujeme proto, že zprvu nejsme schopni identifikovat, co bude podstatné, a zároveň abychom získali potřebný kontext, který nám to podstatné identifikovat pomůže. „Vše podstatné“ pozorujeme až v okamžiku, kdy to dokážeme identifikovat, či řečeno jinak, zkraje je podstatné vše.

Přesto lze na otázku „CO pozorovat?“ dát i konkrétnější odpověď, která nám pomůže ono „vše“ a „vše podstatné“ strukturovat do konkrétnějších, a tím i uchopitelnějších kategorií. Vypomůže otázat se: PROČ?

Akronym PROČ označuje čtyři hlavní kategorie, na které se při pozorování soustředit – *prostředí, rekvizity, osoby a činnosti*. Budeme-li se držet této **matrice**, měli bychom zachytit vše podstatné z dění v terénu – kde se dění odehrává, jaké předměty se zde vyskytují, kdo je dění přítomen a k jakým zde dochází činnostem a interakcím. Dostaneme tedy odpovědi na otázky KDO, KDE, CO, JAK a S KÝM / S ČÍM (srov. [kapitulu 11](#)).

Pokud by se nám tyto čtyři základní kategorie zdály pro zachycení dění v terénu příliš strohé, můžeme je případně doplnit v komplexnější matici PROČ² o další čtyři kategorie: *promluvy, reflexe, odůvodnění a čas*. Ta nás nabádá, abychom kromě prvních čtyř jmenovaných kategorií věnovali pozornost také výroky a rozhovorům, které se v terénu odehrávají (*promluvy*), svému vlastnímu působení v terénu (*reflexe*), důvodům, kvůli nimž aktéři vykonávají dané činnosti, a cílům, jichž jimi chtějí dosáhnout (*odůvodnění*) a konečně časové posloupnosti dění v terénu (*čas*; viz [rámeček 14.5](#)).

Rámeček 14.5 → Matrice PROČ a PROČ²

PROČ

Prostředí – fyzické a sociální prostředí, v němž se dění odehrává.

Rekvizity – předměty, s nimiž se v prostředí zachází.

Osoby – aktéři, kteří se v prostředí nacházejí.

Činnosti – děje a interakce (mezi osobami, rekvizitami a prostředím) odehrávající se v prostředí.

PROČ²

Promluvy – výroky a rozhovory osob (aktérů).

Reflexe – působení výzkumníka v terénu a na terén.

Odůvodnění – důvody, proč osoby (aktéři) vykonávají činnosti, a cíle, jichž jimi chtějí dosáhnout.

Čas – časová posloupnost dění (činností) v terénu.

Rámeček 14.6 → Spradleyho matrice pozorování

Alternativou PROČ a PROČ² může být matrice zmiňovaného antropologa Jamese Spradleyho (1980: 78), který doporučuje se při pozorování zaměřit na následující aspekty sledované situace:

- 1) prostor – fyzické prostředí (místnost, venkovní prostor atd.);
- 2) aktéři – osoby (a jiní aktéři), které se v prostředí nacházejí;
- 3) činnosti – rozmanité činnosti, které aktéři provádějí (a jež jsou v daném prostředí obvykle uskutečňované);

- 4) objekty – předměty, které jsou v prostředí přítomné (nábytek, vybavení atd.);
- 5) činy – specifické jednání jednotlivých aktérů (na rozdíl od činností nejsou činy v daném prostředí obvykle uskutečňované, jedná se spíš o výjimečné dění);
- 6) událost – sada propojených činností, které lidé uskutečňují (např. fotbalový zápas);
- 7) čas – časová posloupnost dění;
- 8) cíle – záměry, které se lidé snaží svými činnostmi a činy uskutečnit;
- 9) pocity – prožívané a vyjadřované emoce.

Nyní, když máme představu, CO pozorovat, můžeme se ještě vrátit zpět k otázce, JAK pozorovat. Američtí antropologové Kathleen a Billie DeWaltovi (DeWalt, DeWalt 2002) nabízejí několik užitečných rad, na co se při pozorování vedle popisu dění soustředit. V prvé řadě bychom měli při jakémkoliv dění co nejdříve zjistit, co se vlastně děje a proč se to děje, abychom se dokázali v pozorované situaci orientovat. Například situace, kdy deset aktérů běhá sem a tam mezi dvěma kovovými obručemi, přičemž o zem bouchají kulatým předmětem, kterým po sobě také hází, nebude dávat smysl, pokud nebudeme vědět, že se jedná o sportovní utkání dvou týmů, ve kterém je cílem hodit kulatý předmět do obruče vícekrát než tým soupeře.

Velmi užitečné je odlišit pravidelné činnosti od nepravidelných, protože nám to umožní rozlišovat mezi typickým a neobvyklým. Ve stejné situaci je totiž veliký rozdíl, když míčem hází oněch deset hráčů, než když jím začne házet neukázněný divák, který v nestřežené chvíli vběhne na hřiště. Nerozeznat v tuto chvíli pravidelné od nepravidelného by jednoznačně vedlo k velmi pomýleným závěrům ohledně pravidel košíkové.

Vhodné je také vidět události v perspektivě různých aktérů, kteří v daném terénu zaujímají rozdílné pozice. Například v situaci, kdy jeden z hráčů prohodí míč košem, se patrně bude lišit reakce jeho spoluhráčů (zřejmě budou projevovat radost), jeho protihráčů (kteří asi naopak radost projevovat nebudou), diváků stranicích jednomu nebo druhému týmu (jedni budou jásat, druzí spíše nikoliv) a rozhodčího, který radost ani zármutek projevovat bezesporu nesmí (ačkoliv třeba jednomu z týmů tajně fandí).

Porozumění napomůže také pátrat po negativních případech a výjimkách. Například když rozhodčí začne při koši jednoho týmu jásat, ačkoliv by podle všeho neměl, či když se hráč pokusí hodit koš přes celé hřiště, ačkoliv obvyklé je nahrát spoluhráči, který je pro střelbu ve výhodnější pozici.

Často je důležité vyhledávat podobné události a činnosti a systematicky je opakovaně pozorovat, zvláště pokud se mohou během času (kupř. v průběhu roku) měnit. Například díky opakovanému pozorování celé basketbalové sezony (v případě, že bychom neznali pravidla basketbalové ligy a neměli možnost si je někde přečíst) bychom mohli porozumět tomu, proč od určitého okamžiku (play-off) již poražený tým nehraje další zápasy, když předtím (v základní části ligy) hrál vždy bez ohledu na výsledek předchozího zápasu.

Všechna tato doporučení, jak pozorovat a na co se soustředit, nám pomáhají porozumění dění v daném terénu, a tím i nalezení odpovědí na výzkumné otázky.

14.2.1 Slepota v domácím prostředí

V rámci pojednání o „účastnění se“ jsme zmiňovali rozdíl v přístupu do terénu v pozici **insidera** a **outsidera** (viz kapitola 14.1.2, dále srov. kapitoly 11.7 a 12.6). Rozdíl mezi těmito rolemi je však mnohem obsáhlejší než pouhé zajištění přístupu. Výzkumník v pozici „našince“, tedy jednoho z těch, které zkoumá, se totiž setkává s diametrálně odlišnou situací než výzkumník „cizinec“, jak názorně dokládá americký antropolog Delmos Jones (2006) ve svém článku *Na cestě k domorodé antropologii*. To se týká např. znalosti/neznalosti „místního“ jazyka⁶, délky počáteční fáze seznamování se s prostředím nebo očekávání, které na výzkumníka aktéři kladou. S trochou zjednodušení by se dalo říci, že insider začíná výzkum v pozici, do které se outsider teprve musí dostat. Pokud k tomu přidáme usnadnění přístupu do terénu, mohlo by se zdát, že provádět výzkum jako insider je mnohem výhodnější než provádět ho jako outsider, tedy zkoumat spíše „své“ než „cizí“. Je tu však jedno zásadní ALE.

Jelikož insideri mají alespoň základní (a často hlubší) znalost „svého“ terénu, mnoho věcí jim může přijít natolik běžných a samozřejmých, že jim nevěnují pozornost. Trpí tím, co se označuje jako *slepota v domácím prostředí*. To je problém, který outsidera trápit nemusí, jelikož pro něj je „vše“ nové a nesamozřejmé.

Příkladem slepoty v domácím prostředí může být např. fakt, že ženy chodí v Česku po ulicích samy a mají odhalené nejen vlasy, ale také ramena, nohy, a někdy dokonce i břicha. Tato situace je pro nás tak samozřejmá, že jí nevěnujeme žádnou pozornost. Naši pozornost vzbudí, pokud zaregistrujeme její opak, jako např. v Saúdské Arábii, kde ženy chodí po ulici pouze v doprovodu mužů a mají zahalená nejen těla a vlasy, ale také celé obličej.

Na tomto příkladu můžeme vidět zásadní výhodu outsidera před insiderem, a tou je *odstup*, který má od zkoumaného terénu/problému. To se úzce pojí s principem enkulturace, o němž jsme také hovořili v rámci účastnění se (viz kapitola 14.1.6). Outsider se postupně učí cizí kultuře a toto učení může reflektovat a zaznamenat ho. Tím může dobře zachytit fundamentální skutečnosti, které jsou pro insidera samozřejmé, protože je již enkulturován.

Outsider tak k dosažení odstupu používá strategii *vzdálení se*, tedy volby terénu, který mu je geograficky, sociálně a/nebo kulturně vzdálený. Tuto strategii tradičně využívali antropologové, když zkoumali nezápadní/preliterární společnosti. I v naší západní společnosti však můžeme zvolit „vzdálený terén“, např. tak, že si zvolíme sociální vrstvu, do níž nepatříme, nebo skupinu, jež se významně kulturně odlišuje. Jako pražský rodák ze střední vrstvy a přesvědčený ateista tak mohu zkoumat např. obyvatele moravského katolického venkova nebo vietnamskou minoritu.

⁶ Tím nemusí být nutně myšlen pouze jazyk exotický, ale také např. žargon či slang zkoumaného terénu a zejména lexikální znalost užívaných termínů.

Insider musí k získání odstupu užít odlišnou strategii, *odcizení se* (srov. též **rámeček 11.1**). Ta spočívá ve vědomém, neustálém a opakovaném potlačování našich znalostí dané kultury⁷ s cílem objevit skryté v nám již známém prostředí. Již zmiňovaný italský sociolog Giampietro Gobo (2008: 148–161) doporučuje k dosažení odcizení užívat dvou strategií – myšlenkového experimentu a pozorování marginalizovaných osob.

Myšlenkový experiment představuje postup, kdy u pozorovaných situací promýšlíme, co by se změnilo, kdyby se změnily podmínky. Toho můžeme dosáhnout pomocí slov CO KDYBY. Co třeba kdyby zkoumaný rituál probíhal v jinou dobu? Co kdyby se hádky o hranice pozemku zúčastnili jiní aktéři? Co kdyby vyjednávání probíhalo na jiném místě? Podobně lze využít i slova PROČ. Například proč se zkoumaný rituál koná právě v tuto dobu? Proč se hádky o hranice pozemku zúčastnili zrovna tito aktéři? Proč probíhalo vyjednávání na tomto místě? V obou případech je cílem odhalit tacitní základy interakcí či obecněji jednání, které jako insider nejsme schopni jinak zexplicitnit.

Druhou strategií je *pozorování marginalizovaných osob*. Při této strategii se zaměříme na osoby, které nemají plný přístup do zkoumané společnosti, ale usilují o něj. Vlastně se stanou cizinci místo nás. Tím, že sledujeme, jak selhávají v tom, co je pro nás běžné, si můžeme uvědomit základní skutečnosti, které jinak považujeme za samozřejmé. Aktéři vhodní pro pozorování jsou např. cizinci, nováčci nebo osoby, které nejsou v dané společnosti plně přijímané.

Pěkně sílu této strategie dokládá příklad studentky, která se pro vypracování seminární práce rozhodla zkoumat kavárnu, v níž sama pracovala jako servírka. Dlouho se trápila tím, že měla dojem, že se v kavárně nic zajímavého neděje, že vlastně nemá co pozorovat. Teprve v okamžiku, kdy majitel přijal novou servírku, kterou měla zaučovat, si uvědomila, v čem všem její nová kolegyně selhává a co vše ona sama brala jako samozřejmé.

14.2.2 Zúčastněné pozorování jako oxymoron

Jak už jsme zmínili v úvodu, zúčastněné pozorování v sobě zahrnuje na jedné straně pozorování a na druhé straně účastnění se. Mnoho autorů poukazuje na to, že zúčastněné pozorování tak v podstatě představuje protimluv, a to na dvou základních úrovních – metodologické a epistemologické (srov. DeWalt, DeWalt 2002: 28n.).

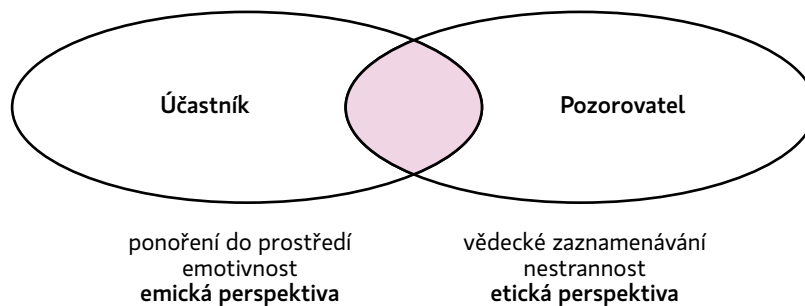
Protimluv na úrovni metodologie spočívá v nemožnosti provádět obě činnosti současně. Máme-li pozorovat, nemůžeme se účastnit – máme-li se účastnit, nemůžeme dost dobře pozorovat. Dobře je to zřetelné na příkladu basketbalového zápasu. Pokud se budeme účastnit jako jeden z hráčů, budeme muset věnovat veškerou pozornost míči a hře, tudíž nebudeme moci sledovat, co se děje kolem. Pokud budeme pozorovat hru zpoza hřiště, nezažijeme,

⁷ Fenomenologové v čele s Edmundem Husserlem by v tomto případě hovořili o „uzávorkování“ našich předpokladů.

co to znamená být jedním z hráčů. Řešením tohoto problému je pokusit se nalézt „zlatou střední cestu“. Tedy kombinovat účastnění se a pozorování, resp. střídat roli pozorovatele a účastníka.

Na úrovni epistemologické je pak problémem to, že pozorování předpokládá odstup a nestrannost, kdežto účastnění se emoční angažovanost. Jak už jsme zmínili v části věnované účastnění se, podmínkou jeho úspěchu je vybudovat si osobní vztahy a ty bez emoční angažovanosti vybudovat nelze (viz kapitola 14.1.5). Výzkumník se tedy musí vyrovnávat s napětím, které tento protiklad vytváří, a osvojit si schopnost „přepínání“ – tedy ve společnosti aktérů být empatický a angažovaný a v jejich nepřítomnosti být schopen odstupů a analytického uvažování.

Obrázek 14.2 → Paradox zúčastněného pozorování

14.3 PSANÍ

Již v úvodu této kapitoly jsme zmínili, že jedním z rozdílů mezi pozorováním a všímáním si je písemný záznam pozorování. To neznamena, že v rámci pozorování nemůžeme např. fotografovat, ale že písemný záznam je pro pozorování stěžejní.

Ačkoliv psaní, jež jej produkuje, uvádíme jako poslední z aktivit charakteristických pro zúčastněné pozorování, rozhodně to není proto, že by bylo nejméně důležité. Možná právě naopak je psaní na pozorování tím nejvýznamnějším (a přinejmenším stejně podstatným jako ostatní zmiňované aktivity). Je tomu proto, že právě záznam pozorování představuje data, která můžeme analyzovat a interpretovat (viz kapitola 16). Bez záznamu jsou pozorování a účastnění se zbytečná.

14.3.1 Povaha záznamu pozorování

Dříve, než se budeme zabývat tím, jak záznam vytvořit, případně jaké druhy záznamu rozlišujeme v rámci zúčastněného pozorování, zastavíme se na chvíli u povahy těchto záznamů.

První skutečnost, kterou si musíme uvědomit, je, že všechny záznamy jsou nutně *selektivní* a *dílčí*. To vyplývá již z povahy zúčastněného pozorování, jelikož nikdy nemůžeme pozorovat vše, co se v terénu děje. Vždy se musíme na něco zaměřit, a tudíž naši pozornosti unikne něco dalšího.

Představme si, že zúčastněně pozorujeme stavění májí⁸ ve slovenské vesnici. Rozhodli jsme se, že pojedeme s mladíky kácet břízy do lesa. Život ve vesnici se tím ale nezastavil. Zatímco jsme s mladíky v lese, dívky připravují košíky s výslužkou a pentle, kterými májky ozdobí. To my ale nevíme, protože jsme s mladíky v lese. Možná se to později dozvíme z neformálních rozhovorů, když na to přijde řeč, ale určitě to neuvidíme na vlastní oči. Pokud by se jiný výzkumník, resp. výzkumnice, rozhodli, že do lesa s mladíky nepojedou, ale budou sledovat přípravu ve vesnici, nemohli by zase zaznamenat, co se dělo v lese při kácení bříz.

Z toho tedy vyplývá, že záznam různých výzkumníků se může diametrálně odlišovat. Různí výzkumníci činí různé volby, v jejichž důsledku jsou něčeho svědky a něco jim unikne. Pozorování jedné situace vždy nutně znamená ztrátu možnosti pozorovat situace jiné.

Selektivnost však není způsobena pouze aktivními volbami výzkumníka, ale je dána zejména výzkumníkovou **situovaností** (viz též kapitoly 11.4 a 13.1). Každý výzkumník zaujímá v terénu nějaké role a vytváří nějaké vazby. Jaké role zaujme a jaké vazby vytvoří, může být ovlivněno mnoha faktory: genderem, věkem, etnicitou, vyznáním, vzhledem, charakterem a mnoha dalšími.

Vezměme si kupříkladu gender a věk. Jinak budou aktéři/informátoři jednat s mladou, třeba dvacetiletou, ženou a jinak s čtyřicetiletým mužem. Jinak budou přistupovat k tomu, co dělá, a jinak si to budou i vysvětlovat. Stane-li se klíčovým informátorem výzkumnice-ženy osmnáctiletá dcera její bytné, bude to interpretováno jako pochopitelné (přebývají ve společném domě, mají k sobě blízko věkově i tím, že jsou ženy, je tedy pochopitelné, že spolu tráví poměrně dost času). Stala-li by se stejná situace výzkumníkovi-muži, nepochybně by za tím bylo hledáno něco zcela jiného. Navíc každý bude sympatický jiným aktérům a jiní aktéři budou sympatičtí jemu. Každý výzkumník si tedy vytvoří odlišnou síť informátorů. Ale i v případě, že by se jejich sítě proťaly, jim informátoři budou patrně zdůrazňovat různé skutečnosti. A to jsme zohlednili pouze dva faktory – gender a věk, přičemž těchto faktorů je celá řada a v různých terénech mohou být různě důležité.

Jsou-li ve výzkumu situovaní výzkumníci, jsou pak nutně situovaná i data, která výzkumníci vytvoří. Záznam pozorování je tedy vždy vytvořen někde (v nějakém terénu), někým

⁸ Stavění májí je jedna z lidových tradic, při níž se obvykle v podvečer před 1. květnem ve vesnici vztýčuje z lesa donesený vzrostlý strom ozdobený pentlemi. Zatímco v Čechách a na Moravě se obvykle vztýčuje jeden společný pro celou ves na návsi, na jižním Slovensku se staví stromky menší před domy všech nezadaných děvčat. Tento a další příklady ze situace stavění májí volně vycházejí z autorovy výzkumné zkušenosti týmového etnografického výzkumu slovenské vesnice (viz např. Bittnerová et al. 2010, Novotná et al. 2010).

(konkrétním výzkumníkem) a za nějakým účelem (obvykle formulovaným jako výzkumný problém, viz kapitola 3.4 a rámeček 11.3).

V důsledku toho nejsou vytvořená data věrnou kopií zkoumané sociální reality, ale pouze její dílčí a situovanou *reprezentací*, tedy jejím zobrazením. V rámci tvorby dat tak nezbytně dochází k redukci sociální reality na její výzkumníkem vytvořenou reprezentaci. A jelikož je to výzkumník, kdo tuto reprezentaci vytváří, je tato reprezentace nutně **subjektivní interpretací** zkoumané reality (viz kapitola 11.7). Kdyby stejnou realitu zaznamenával někdo jiný, patrně by zaznamenal něco jiného, co by se od našeho záznamu lišilo někdy méně, jindy více.

Situovanost výzkumníka a subjektivní charakter jím vytvořených reprezentací tak představuje další zásadní rozdíl mezi zúčastněným a strukturovaným pozorováním (srov. kapitolu 8).

14.3.2 Situovanost a vymezení výzkumníkovy pozice

Tuto skutečnost je při pozorování třeba zohlednit a být si jí explicitně vědom. Jedním ze způsobů, jak se s ní vypořádat, je explicitní přiznání své situovanosti a vymezení vlastní pozice. Elizabeth Chiseri-Strater a Bonnie Sunstein (2006) rozlišují mezi tzv. *fixní pozicí* (*fixed position*) a *subjektivní pozicí* (*subjective position*). *Fixní pozice* je definována jako souhrn všech statusů výzkumníka, které mohou ovlivnit způsob, jakým vidíme (a tedy i interpretujeme) data. Obvykle se jedná o takové kategorie jako věk, gender, sociální třída, národnost, rasa nebo vyznání (příklad viz výše kapitola 14.3.1).

Subjektivní pozici formují výzkumníkovy osobní životní zkušenosti a jeho dosavadní život. Ty přitom mohou mít velmi rozmanitý charakter – od životních traumat (jako např. smrti blízké osoby, rozvodu, těžké nemoci nebo úrazu) až po zdánlivě banální události (jako třeba to, že byl výzkumník v základní škole svědkem šikany nebo že vyrostl v harmonické rodině). Jinak bude kupř. interakce mezi ošetřovateli a dlouhodobě nemocnými nahlížet výzkumník, který byl někdy sám dlouhodobě upoután na lůžko, a jinak ten, který musel pečovat o dlouhodobě nemocného rodiče či prarodiče. Každý z nich se totiž na základě vlastní životní zkušenosti dokáže více vcítit do pozice někoho jiného. Podobně by např. interakce policie a zadržených mohl vnímat jinak výzkumník, který má zkušenost se šikanou, a jinak ten, který ji nemá. Lze předpokládat, že první z nich by mohl být citlivější k různým projevům moci ze strany policie než druhý.

Zatímco *fixní pozice* se většinou skládá z jasně definovaných statusů (přestože v různém výzkumu mohou nabývat na významu různé statusy), *subjektivní pozice* může být formována velmi rozmanitými osobními zkušenostmi. Nicméně obě mohou zásadně ovlivnit perspektivu, z níž výzkumník nahlíží řešený problém, proto by je výzkumník měl nejen reflektovat, ale také explicitně přiznat.

14.3.3 Záznam pozorování

Když jsme si ujasnili důležitost záznamu pozorování i jeho povahu, můžeme se nyní zaměřit na otázku, jak vlastně tento záznam provést. Ačkoliv víceméně každý výzkumník má svůj vlastní systém záznamu pozorování (viz Jackson 1990), většinou se jedná o obměnu základního schématu několika typů poznámek (Bernard 2006, Bernard, Gravlee 2015, Kawulich 2005, Sanjek 1990). Různí autoři sice nazývají jednotlivé typy poznámek rozdílně, většinou se ale shodnou na jejich formě i funkci. My budeme rozlišovat terénní poznámky, heslovité poznámky a terénní deník.

Terénní poznámky (fieldnotes)

Základním typem poznámek, který tvoří hlavní jádro záznamu, jsou terénní poznámky. Jedná se o chronologický popis dění ve zkoumaném terénu zaměřený na zodpovězení výzkumného problému a doplněný o výzkumníkovy úvahy a poznámky. Tyto poznámky představují primární zdroj dat, který podrobujeme analýze a interpretaci. Úkolem terénních poznámek je tak co nejdetailněji zachytit, co vše výzkumník zaregistroval během svého pobytu v terénu.

Rámeček 14.7 → Ukázka terénních poznámek

Legenda:

Popisné poznámky

***metodologické poznámky*

ANALYTICKÉ POZNÁMKY

Dědina, náves, 30. 4. 2008, 18:00

Dnes se mají jet kácet břízy na májky, sraz je před obecním úřadem v 6. Za pět minut šest spěchám před obecní úřad, kde už čeká hlouček mladíků. Poznávám mezi nimi Maroše, Roba, Doda a Ištvána i dva starostovy syny, mladšího Jožku a staršího Dávída. Další dva jsem tu ale ještě neviděl. Prvního z nich tipuji zhruba mezi 18 a 20, je nižší než většina ostatních, má oholenou hlavu, široký obličej a zlatý kroužek v levém uchu. Oblečený je do světle modrých tepláků Adidas a upnutého bílého trička, pod nímž se rýsují svaly. MAROŠ MI HO POZDĚJI PŘEDSTAVIL JAKO SVÉHO BRATRANCE ATTIHO. Druhý je vysoký blondák na ježka s brýlemi, zhruba kolem 25, spíš hubenější, oblečený do černých džínů, bílé košile a černé vesty. OD STAROSTY JSEM SE DOZVĚDĚL, ŽE SE JMENUJE TIBO A JE ZAMĚSTNANÝ U NĚJ VE FIRMĚ. Většina mladíků má na sobě trička a džíny nebo tepláky, jenom starostovi synové, Ištván a vysoký blondák, mají košile. Když přicházím, někteří z nich se dívají směrem ke mně, Maroš a Robo zvedají ruku na pozdrav. Oplatím jim mávnutím, volám „Ahoj“ a mířím k nim.

Před úřadem už stojí V3Ska, na které se brízy budou svážet. Má sice kola i podvozek zabláčené, ale jinak vypadá dobře udržovaná. I když je karoserie trochu vybledlá, nevypadá prореzle, ani se nikde neloupe lak. Béla sedí v kabině a má otevřené dveře. Když si všimne, že přicházím, seskočí z kabiny a jde mě přivítat. Zkříží mi tím cestu k mladíkům, takže se musím zastavit. Podává mi ruku a ptá se, jestli jedu také. Odpovídám, že si to přece nemůžu nechat ujít, a třesu mu pravici. Jako vždy má stisk jako medvěd a já mám co dělat, abych nedal najevo, že mi jeho stisk drtí dlaň. Jako vždy má na sobě zelené montérky. Vybavuji se, že kromě mše jsem ho neviděl v jiném oblečení.

Ze silnice se ozve zvuk příjíždějícího auta a před obecní úřad přijíždí starosta ve svém Land Roveru. Parkuje před V3Skou a vystupuje z kabiny. Má na sobě mysliveckou uniformu a na hlavě myslivecký klobouk. Potřese mi rukou a říká, že je dobře, že jsem tady, že konečně uvidím, jak se na Slovensku staví májky. STAVBA MÁJEK, KTERÉ JSEM BYL SVĚDKEM, BYLA INSCENOVANÁ UDÁLOST, NIKOLIV BĚŽNÁ PRAXE. VYPOVÍDÁ TEDY O TOM, JAK BY STAVĚNÍ MÁJÍ MĚLO (PODLE STAROSTY!) VYPADAT. ***Zjistit, jak vypadá stavění májí běžně, tzn. neinscenovaně, každý rok.* Potom přejede pohledem shromážděné mladíky a nesouhlasně zakroučí hlavou. Sundává si klobouk, rukou si projíždí krátké vlasy a pak si klobouk znovu nasazuje.

Otáčí se k mladíkům a říká: „Takže, tí, ktorý sú oblečení tak, ako sme sa dohodorili, to znamená Jožko, Dávid, Ištván a Tibo,“ oslovuje kluka s ježkem a brýlemi, „si zoberú sekery a píly a budú píliť. Ostatný budú potom nosiť tie popílené brízy na auto. Martin pôjde so mnou, ostatní s Bélou.“ ***Zjistit, jak přesně zněla dohoda mezi starostou a mladíky a kdy ji udělali a kdo u toho všechno byl.* Ptám se, jestli kluci pojednou na korbě, že bych jel s nimi, kdyby to nevadilo, protože na korbě jsem ještě nikdy nejel. Starosta se trochu zamračí, ale říká, že dobrá, a že tedy pojedou první, a nastupuje do auta. ***Starostovi se evidentně nelíbilo, že nepojedu s ním. Nemohl to chápat jako distancování se od něj a přihlášení se k mladíkům? Musím věnovat větší pozornost dopadům svého jednání na vyjednávání mocenských pozic mezi jednotlivými klikami.*

Mladíci se vyhupují na korbu, Béla s Ištvánem nastupují do kabiny. Maroš ke mně natahuje z korby ruku a pomáhá mi se vyhoupnout nahoru. Poplácává mě po rameni a říká, že je dobře, že jedu s nimi, a ne se starostou.

Ukázku takových poznámek můžete vidět v **ráměčku 14.7**. Aby to však nebylo tak jednoduché, i u terénních poznámek je vhodné rozlišit jejich různé typy, které odrážejí jejich různou funkci. Jádrem terénních poznámek jsou poznámky popisné. Ty mají za úkol co nejdetailněji popsat dění, jehož byl výzkumník v terénu svědkem (viz **ráměček 14.8**).

Rámeček 14.8 → Popisné poznámky

Americká andragoška Sharan B. Merriam (1998) doporučuje zaznamenat v popisných poznámkách následující informace:

- portréty jednotlivců, jejich podobu, gesta, jak mluví apod.
- popis prostředí, uspořádání místa zkoumání apod.
- informace o událostech a aktivitách – co se dělo, kdo se toho zúčastnil, kde se to stalo, jak to probíhalo atd.
- rekonstrukce dialogů, konverzací účastníků, konkrétní výpovědi apod.
- popis chování výzkumníka a reakce ostatních na něj.

Tyto informace v podstatě odpovídají obsahu zmíněných matic pozorování – PROČ a PROČ² (viz rámeček 14.5), případně Spradleyho matrice (viz rámeček 14.6).

Popisné poznámky musejí být co nejdetailnější a zároveň se musí jednat o dobrý popis. Čím více detailů zaznamenáme, tím lépe si můžeme popisovanou situaci později vybavit (až budeme data podrobněji analyzovat). Dobrý popis v tomto případě znamená několik věcí. Za prvé by se mělo jednat o tzv. zhuštěný popis (Geertz 2000; viz rámeček 14.9), tedy popis, který v sobě zahrnuje významy, které aktéři předkládají jednotlivým činům, událostem, předmětům a jevům. Za druhé by měl být prost hodnoticích kategorií a nejednoznačných pojmů. Například spojení elegantní žena je problematické z obou hledisek – nejenže hodnotí, jak daná osoba vyhlížela (tedy byla elegantní), ale zároveň je slovo elegantní nejednoznačné, jelikož to, co já považuji za elegantní, nemusí za elegantní považovat někdo jiný. (Vhodnější by v tomto případě bylo ženu detailněji popsat – např. pečlivě upravené polodlouhé hnědé vlasy, tmavě modrý kostýmek a lodičky a působila elegantním dojmem.) A za třetí by se měl vyvarovat vkládání významů, které pozorovanému připisuje výzkumník, kupř. ve spojení: zbaběle se vytratil, protože se bál odplaty. (Vhodnější by bylo popsat, že daný aktér urychleně opustil místnost v reakci na výkřiky, které se začaly ozývat z hloučku mužů sedících do té doby v rohu místnosti. Pokud se výzkumník domnívá, že to bylo ve strachu, může napsat, že se tvářil ustrašeně, nebo explicitně zohlednit, že je to jeho domněnka – Domnívám se, že to bylo z důvodu, že se obával odplaty.)

Nemusíme se však omezovat pouze na slovní popis. Často bývá užitečnější načrtnout si třeba mapku či pláněk prostoru, kde se pozorování odehrává, než složitě slovně popisovat, kde se co nachází. Podobně může být výhodné použít např. fotoaparát (či mobilní telefon) k pořízení fotografií, ať již prostředí, rekvizit, aktérů, nebo dění. Nicméně, tyto záznamy představují pouze doplněk slovního popisu a nemohou jej nahradit.

Rámeček 14.9 → Zředěný a zhuštěný popis

Clifford Geertz používá k vysvětlení rozdílu mezi zředěným a zhuštěným popisem příklad mrknutí. Zředěný popis je podle Geertze takový, který pouze zachycuje vnější podobu pozorovaného jevu, tj. rychlé zavření a otevření očního víčka. Zhuštěný popis namísto toho zaznamenává, jaký význam tento pohyb nese. Slovy Clifforda Geertze: *...mezi (...) „zředěným popisem“ toho, co nacvičující (parodista, mrkající, tikem trpící...) dělá („rychle zavírá a otevírá pravé oko“), a „zhuštěným popisem“ toho, co dělá („dělá si legraci z kamaráda tím, že předstírá mrknutí, aby přesvědčil nic netušící přihlížející, že se připravuje spiklenecká akce“), spočívá cíl etnografie: rozvrstvená hierarchie významových struktur, v jejímž rámci dochází k produkci, vnímání a interpretování tiků, mrknutí, falešných mrknutí, parodií, nacvičování parodií a bez níž by tyto jevy vlastně neexistovaly (ani neutrální tiky, které, jako kulturní kategorie, nejsou mrknutí – stejně jako mrknutí nejsou tiky), a to bez ohledu na to, co by kdo činil se svými očními víčky.* (Geertz 2000: 17)

Vedle popisných poznámek by terénní poznámky měly obsahovat také poznámky metodologické (v příkladu uvozené hvězdičkami). Tyto poznámky nepopisují dění, ale komentují kroky a rozhodnutí, jež výzkumník v terénu učinil. Mohou se dotýkat vstupu do terénu, problémů s postupem výzkumu, úspěchů, kterých výzkum dosahuje, či toho, jakým směrem výzkum dále směřovat (viz ukázka v [rámečku 14.7](#)).

Posledním typem terénních poznámek jsou poznámky analytické (v příkladu verzálkami). Ty představují úvahy nad datovým materiálem, jeho předběžné interpretace, případně shrnutí. Explicitně formulují výzkumníkovu porozumění zkoumanému problému a jeho dílčí závěry, popřípadě informace, které výzkumník dovodil z jiných zdrojů než z popisované situace. Může se jednat např. o výzkumníkovu rekonstrukci toho, jak funguje systém kmotrovství mezi mexickými indiány, jaký je vztah mezi hudbou a stylem v emo subkultuře nebo jak chápat konkrétní situaci stavění májí v jihoslovenské vesnici (viz ukázka v [rámečku 14.7](#)).

Důležité je všechny tři typy poznámek zřetelně vizuálně odlišit (např. různou barvou či typem písma), aby bylo na první pohled zřejmé, kdy se jedná o reprezentaci sociální reality (popisné poznámky), poznámku komentující postup výzkumu (metodologické poznámky) či interpretaci dílčího jevu (analytické poznámky).

Terénní poznámky se obvykle píšou v přítomném průběhovém čase (srov. [rámeček 14.7](#)) a každý zápis je třeba jasně označit datem, hodinou a místem pořízení poznámek (čímž je myšleno, kdy a kde se odehrávalo popisované dění, nikoliv kdy a kde došlo k zápisu těchto poznámek; nicméně pokud poznámky vytváříme s určitým zpožděním, není od věci si to také poznamenat).

Terénní poznámky je třeba vytvořit co nejdříve po skončení pozorování (jelikož, jak si ukážeme za okamžik, v průběhu pozorování není možné tvořit dostatečně detailní poznámky). Jejich kompleta by měla proběhnout do 24 hodin od ukončení pozorování (protože potom už se příliš zapomíná) a bezpodmínečně do začátku dalšího pozorování (poněvadž staré vzpomínky budou převrstveny novými a je pak těžké odlišit, která vzpomínka kam patří).

Proces tvorby poznámek je přitom časově náročný a v závislosti na délce pobytu v terénu zabere vždy více než hodinu času. Většinou je to několik hodin, a pokud mají být poznámky dostatečně podrobné, často trvá vytvořit záznam i déle než pozorování. Je také nutné naučit se psát systematicky, tedy nepřeskakovat od tématu k tématu, ale držet časovou posloupnost událostí, aby poznámky měly přehlednou strukturu.

Při zápisu je vhodné pracovat s matricí, kterou využíváme pro pozorování (viz kapitola 14.2), např. zmiňovaná PROČ (případně PROČŽ). Doporučujeme přitom postupovat chronologicky po jednotlivých událostech a u každé události dodržovat i strukturu matrice, tedy nejprve popsat *prostředí* a *rekvizity* v něm, poté shrnout, jaké *osoby* se v prostředí vyskytují, a následně popsat, jaké v něm tyto osoby prováděly *činnosti* a jak spolu interagovaly.

Není přitom nutné se věnovat všem aspektům ve stejném rozsahu. Například prostředí je třeba detailně popsat v případě, že jej zachycujete poprvé. Při dalších událostech, které se v něm odehrávají, stačí zaznamenat, co se v něm případně změnilo. Podobně není třeba pokaždé detailně popisovat jednotlivé aktéry (osoby). Detailní popis stačí při prvním popisu každého aktéra a při dalších můžeme zaznamenat jen to, co se prvním popisu vymyká (např. to, že aktér, který běžně chodí v montérkách a holínkách, přišel ve společenském obleku). Nicméně vždy musíme zaznamenat, kdo byl události přítomen. Co však musíme zapsat pokaždé a v jejich celistvosti, jsou *činnosti*. Výjimkou mohou být události, které probíhají podle předem stanového (a námi v poznámkách již zaznamenaného) scénáře. Pokud zachycujeme třícátou bohoslužbu, můžeme se opět omezit pouze na to, čím se lišila od těch devětatváceti předchozích.

Neméně důležité je snažit se co nejlépe reprodukovat rozhovory, ať už ty, které jsme sami iniciovali, nebo ty, kterých jsme byli svědky. Podaří-li se nám je zapsat alespoň zčásti v přímé řeči, bude to jediné dobře. Nicméně postačí, pokud rozhovor parafrázujeme ve formě: „Ten a ten mi říkal, že...“

Zcela zásadní je potom nesměšovat popis událostí s jejich interpretacemi. To neznamená, že máme produkovat zředený popis, naopak je třeba se snažit o popis zhuštěný (viz rámeček 14.9). Je však nutné nezaměňovat zhuštěný popis za svou vlastní (neuvědomovanou) interpretaci. Napíšeme-li do poznámek ze stavění mají např., že „mladíci staví k plotům máje, aby jejich dívky neuschly a byly pořád krásné“, jak jsme se dozvěděli od informátorů, je to v pořádku, jelikož se jedná o zhuštěný popis. Ještě lepší by však bylo zaznamenat, jak se nám tento význam donesl, resp. kdo nám tuto informaci sdělil. Zapišeme-li si však, že stavění mají je

výrazem nutnosti upevňovat kohezi mládežnických uskupení, už to v pořádku není, jelikož se jedná o naši vlastní interpretaci. (Pokud to tedy nenapišeme jako analytickou poznámku, kterou je však třeba od poznámek popisných graficky odlišit.)

Naprosto zásadní je rozlišovat v zápisu, o čem jsme si jistí, že se přesně tak událo, a o čem se to jen domníváme. Zejména v případě, kdy terénní poznámky zapisujeme až večer po celém dni stráveném v terénu, se snadno může stát, že se nám různé dojmy propojí do jednoho. Jakoukoliv pochybnost o tom, zda se něco událo tak, jak popisujeme, je vždy nutné explicitně zaznamenat.

Poslední, ale nikoliv nejméně důležitou věcí je do poznámek explicitně zahrnout i své vlastní jednání a reakce aktérů na něj. To totiž může často radikálně změnit význam, který situaci přisuzujeme. Výzkumník není moucha na zdi, ale aktivně svou přítomností a jednáním terén ovlivňuje (viz též kapitola 11). Vezměme si kupříkladu situaci, kdy jeden z našich informátorů ve slovenské vesnici odjíždí autem do nedalekého města. Nepochybně budeme tuto situaci interpretovat zcela odlišně, pokud zmíníme, že jsme jej požádali, aby nás tam odvezl.

Rámeček 14.10 → Normy a praxe, sdílené a individuální

Americký antropolog Michael Angrosino ve své knize *Doing Ethnographic and Observational Research* (2007) doporučuje si v rámci analýzy označit u každého výroku aktérů za první, zda jej vyslovili v rámci rozhovoru s námi či v běžné konverzaci s ostatními aktéry, a za druhé, zda jej pronesli spontánně, nebo v odpovědi na námi položenou otázku. U pozorovaných činností pak, zda se daná činnost odehrávala za přítomnosti dalších aktérů, nebo pouze v přítomnosti výzkumníka, a jestli daný aktér prováděl tuto činnost spontánně, anebo na náš popud. To následně slouží k rozhodování, zda se jedná o zavedenou normu, či spíše o praxi, a zda jde o obecně sdílený vzorec jednání, nebo spíše o individuální zvláštnost.

Dříve se k zápisu terénních poznámek využívaly silně vázané sešity, nyní se užívají většinou notebooky. Ovšem je třeba být připraven na to, že v terénu nemusí být všude dostupný zdroj elektrické energie (např. ve vyloučených lokalitách, v dočasných přístřešcích lidí bez domova nebo v odlehlých vesnicích mimo Evropu), a mít připravený starý dobrý sešit a psací potřeby jako nouzové řešení.

V případě nedostatku času může být také řešení „namluvit“ terénní poznámky do diktafonu či mobilního telefonu. Časová úspora je však v tomto případě relativní, jelikož později bude třeba poznámky z audionahrávky přepsat do textové podoby.

Heslovité poznámky (jotting, scratch notes)

Jak jsme předznamenal v předchozích odstavcích, terénní poznámky není možné vytvářet v průběhu pozorování. Za prvé je jejich kompletace časově náročná a písemný záznam dění příliš pomalý (neovládáte-li těsnopis). Za druhé, když píšeme, nemůžeme se ani účastnit, ani pozorovat. A za třetí zapisování poznámek často působí na informátory rušivě, jelikož narušuje spontaneitu konverzace či aktivity (často také vede informátory k tomu, aby výzkumníkoví nahlíželi přes rameno, co že si to vlastně píše, či mu dokonce potom radí, co si zapsat má a co nikoliv – což je mimochodem velmi dobré si zaznamenat, protože to vypovídá o tom, co považují za důležité či nedůležité, případně problematické či neproblematické).

Nemůžeme-li si vytvářet terénní poznámky během aktivit, musíme se spolehnout na svou paměť a snažit se zapamatovat si významné informace a kontext jejich získání (jak a případně od koho jsme se danou informací dozvěděli) do té doby, než si je budeme moci zapsat.

K tomu mohou dobře posloužit poznámky heslovité (ukázka v rámečku 14.11). Jedná se o krátká hesla či slovní spojení, která si můžeme zapsat přímo při pozorování a která nám mají pomoci vybavit si danou situaci, abychom ji mohli detailně rekonstruovat v terénních poznámkách. Stejnou roli může splnit i dobře koncipovaná fotografie (nicméně je třeba zvážit, zda je v dané situaci vhodné fotografovat, a zároveň vyjednat s aktéry, jestli jim fotografování nevadí, viz také kapitola 4.3.2). Heslovité poznámky je obvyklé zapisovat do malého notýsku, který může výzkumník nosit snadno při sobě, ale stále častěji se pro jejich zápis užívá mobilních telefonů. Ačkoliv jejich užívání může být aktéry považováno za komunikaci skrze SMS či pomocí internetového protokolu, a nemusí tak vzbuzovat jejich nežádoucí pozornost, může být hodnoceno jako krajně nespolečenské. Proto je třeba i tento způsob zápisu opět důkladně zvážit. Nemůžeme-li si zapisovat heslovité poznámky přímo v průběhu pozorování (protože bychom tím narušovali sledovanou situaci, zbytečně na sebe poutali pozornost aktérů nebo by to nebylo společensky vhodné), je třeba hledat místo, kde budeme mít pro zápis soukromí. Takovým místem bývá obvykle například toaleta.

Rámeček 14.11 → Ukázka heslovitých poznámek (ze situace popsané v terénních poznámkách – rámeček 14.7)

hotel
 Maroš, Polko, Jodo, Irtrau, Jozka, Jáviel
 spolevec - u nás v ústí (pěšky s bytlem)
 V3S - Běla + Irtrau
 starosta - v ugoševickém
 uličný má oblečení, tak ako sme sa dohodnili.
 Maroš - dušala

Terénní deník (research diary, fieldwork journal)

Posledním typem poznámek je terénní deník (ukázka v rámečku 14.13). Někdy se můžeme setkat s tím, že se termín terénní deník užívá jako synonymum terénních poznámek. My však tyto dva typy záznamů rozlišujeme. Na rozdíl od předchozích záznamů v něm nejde primárně o konstruování dat, ale spíše o výzkumníkovu reflexi zkušenosti z výzkumu. Výzkumník si do něj deníkovou formou zaznamenává své postřehy o vlastním prožívání daného výzkumu, své pocity a emoce, úspěchy i neúspěchy. Tento záznam plní dvě hlavní funkce. První z nich je terapeutická. Vystavení se neznámému prostředí a cizím lidem bez kontaktu s osobami ze své sociální sítě představuje pro výzkumníka velkou psychickou a emoční zátěž. Terénní deník, jemuž svěřuje své nejnítěrnější pocity a frustrace, pomáhá tuto zátěž snížit a udržet výzkumníka v dobré psychické pohodě. Nejznámějším příkladem takového typu záznamu je terénní deník Bronislava Malinowského (1989) z výzkumu na Trobriandových ostrovech. Podobně však může fungovat i kontakt s blízkými, který je dnes již díky internetovému připojení možné udržovat v podstatě odkudkoliv.

Rámeček 14.12 → Kulturní šok

Zkoumá-li výzkumník terén, v němž je outsiderem (viz kapitola 14.12), jsou pro něj první dny, resp. týdny, v tomto ohledu obvykle extrémně psychicky náročné. Za prvé se dostavuje tzv. kulturní šok (Oberg 1960), tedy neschopnost výzkumníka porozumět zkoumané kultuře, a tím i dění kolem něj, což je důvodem skutečné či pocíťované izolace, která může být ještě posílena případnou jazykovou bariérou. Mezi projevy kulturního šoku patří mimo jiné pocity bezmoci a vlastní neschopnosti (realizovat výzkum).

Druhá funkce terénního deníku je korekční. Jeho záznamy mohou sloužit k ověření kontextu informací zaznamenaných v terénních poznámkách. Například výzkumník může po ukončení výzkumu zjistit, že některé informace jsou v terénních poznámkách výrazně negativně zabarvené. Terénní deník mu může pomoci zjistit, že v té době trpěl kupř. bolestmi hlavy či splínem, což daný popis výrazně ovlivnilo.

Rámeček 14.13 → Ukázka terénního deníku

Dědina, 30. 4. 2008

Z dnešního dne mám trochu rozporuplný pocit. Podařilo se mi sice posílit vztahy s Marošem a Robem, a tím si otevřít přístup mimo okruh lidí ze starostovy kliky, ale starostovi se to evidentně moc nelíbí. Sice se to snaží nedávat moc najevo, ale musím být opatrný, abych si tím ke starostovi neuzavřel cestu. To by mi mohlo výzkum pořádně zkomplikovat. Na Marošovi se mi líbí, že se nenechá starostou tak snadno zastrašit

a jde si za svým. I když má možná tu výhodu, že na něj starosta nemá páky. Kdyby pracoval u starosty jako Tibo, možná by taky skákal, jak starosta píská. Čím dál tím víc mi přijde, že starostovi dělá moc dobře, když lidem může rozkazovat a lidé ho musí poslouchat. Těžko nese, když se mu někdo vzepře. Budu na to muset opravdu opatrně...

Terénní deník a terénní poznámky by měly být jednoznačně odděleny, aby nedošlo k jejich záměně. Je třeba jasně rozlišovat mezi daty a jejich interpretacemi (terénní poznámky) a pocity a emocionálními stavy výzkumníka (terénní deník). Proto je nanejvýš vhodné pořizovat oba typy záznamů odděleně, tzn. do jiného sešitu či počítačového souboru.

14.4 PROČ PROVÁDĚT ZÚČASTNĚNÉ POZOROVÁNÍ

Víme-li, co vše zúčastněné pozorování obnáší, nabízí se otázka, k čemu je to vlastně všechno dobré. K čemu si často složitě zajišťovat přístup do terénu, navazovat vztahy s lidmi, kteří se od nás obvykle zásadně odlišují, a provádět aktivity, které běžně neděláme? K čemu pozorovat a účastnit se dění, jež je pro nás cizí a často nesrozumitelné? A k čemu trávit dlouhé hodiny zapisováním všech zjištění do terénních poznámek?

Tím hlavním důvodem je, že zúčastněné pozorování nám umožňuje zakusit realitu těch, které zkoumáme, tedy získat aktérský (emický) pohled na zkoumaný problém.

Vezměme si kupříkladu situaci lidí bez přístřeší. Jak se lépe dobrat porozumění toho, jaká je jejich sociální realita, co denně zažívají a s jakými problémy se musí vyrovnávat, než tím, že s nimi navážeme vztahy a zúčastníme se toho, co sami dělají, a pořídíme si detailní zápisy? To neznamena, že musíme hned prodat střechu nad hlavou a odstěhovat se do nejbližšího parku. Nemusíme se stát těmi, které zkoumáme, ostatně to ani nechceme, protože bychom ztratili nezbytný odstup (viz kapitola 14.1.5). Ale navázat blízký vztah s aktéry, stát se součástí jejich každodenní reality, již nám umožní nejen pozorovat, ale také se jí účastnit, nám zprostředkuje jejich zkušenost jako žádný jiný přístup, resp. technika tvorby dat.

Nicméně to neznamena, že zúčastněné pozorování je jediný a nejlepší způsob, jak získat data pro jakékoliv téma. Aby téma, resp. výzkumný problém, bylo zkoumatelné s využitím zúčastněného pozorování, musí splňovat určitá kritéria:

- 1) Musí se jednat o téma, pro něž *nejsou důležitá čísla, ale slova*. Zúčastněným pozorováním nemůžeme zkoumat „frekvenci výskytu jevu X v populaci Y“, k tomu mnohem efektivněji poslouží dotazníky (viz kapitola 7) či strukturované pozorování (viz kapitola 8).

- 2) Musí pro ně být důležitý *detailní popis*. To je totiž to, co zúčastněné pozorování primárně produkuje – podrobný popis zkoumaného fenoménu. Pokud nás spíše zajímá, jaký je vztah mezi proměnnou A a B, je vhodnější se uchýlit ke kvantitativnímu výzkumu (viz kapitola 5).
- 3) Musí se *týkat současnosti (přítomnosti)*. Zúčastněné pozorovat nelze ani minulost, ani budoucnost, ačkoliv obojí lze, v různé míře úspěšnosti, zkoumat skrze různé formy rozhovorů (viz kapitola 13) či nevtíravé přístupy (viz kapitola 15).
- 4) Musí v něm být důležitá *emická perspektiva*. Musí nás zajímat, jak informátoři interpretují své jednání a jaké mu přiřkládají významy, nikoliv jen to, co dělají. To lépe zkoumá pozorování nezúčastněné (viz kapitola 14.6.1) či strukturované (viz kapitola 8).
- 5) A konečně musí se jednat o téma, v němž je kladen důraz na *pochopení chování lidí v přirozeném prostředí*. Tedy nikoliv na to, jak reagují na uměle vytvořené impulzy v přísně kontrolovaném prostředí, jak to činí experiment (viz kapitola 9), případně některé formy strukturovaného pozorování (viz kapitola 8).

Pokud si na jakékoli z těchto kritérií odpovíme ne, musíme odpověď na svůj výzkumný problém hledat jinak než pomocí zúčastněného pozorování.

14.5 ETNOGRAFICKÝ VÝZKUM

V úvodu této kapitoly jsme zmínili, že zúčastněné pozorování se provádí typicky v rámci **etnografického výzkumu**. Z kapitoly 11.5 již víme, že etnografie představuje specifický výzkumný design založený na dlouhodobém zúčastněném pozorování jako primární technice tvorby dat, obvykle doplněné o řadu technik dalších.

Základní rozdíl mezi etnografií a zúčastněným pozorováním spočívá v tom, že označují odlišné úrovně metodologie. Zatímco etnografie je epistemologicko-metodologický přístup, tedy způsob nahlížení problémů, zúčastněné pozorování je technika konstrukce dat, tedy způsob, jak se o zvolených problémech něco dozvědět. Z toho mimo jiné vyplývá, že můžeme provádět zúčastněné pozorování bez toho, abychom se hlásili k etnografii. Ale nemůžeme dělat etnografický výzkum, aniž by naší primární technikou konstrukce dat bylo zúčastněné pozorování.

14.5.1 Etnografie, terénní výzkum, zúčastněné pozorování

Ne všichni autoři však výše uvedené vymezení sdílejí. Můžeme se také setkat s případy, kdy jsou oba termíny užívány jako synonyma. Se stejným významem je pak někdy užíván i pojem **terénní výzkum** (*fieldwork, field research*). V našem pojetí je však mezi těmito třemi pojmy jasně definovatelný rozdíl.

Terénní výzkum je jakýkoli výzkum prováděný v terénu, tedy přirozeném prostředí, a jako takový je opakem výzkumu laboratorního. Nemusí tedy nutně zahrnovat etnografii či zúčastněné pozorování ani na něj nemají licenci sociální vědy, může být geologický, archeologický, zoologický atd.

Etnografie je epistemologicko-metodologický přístup, resp. výzkumný design (viz **rámeček 11.4**), založený na kombinaci zpravidla dlouhodobého zúčastněného pozorování a dalších technik tvorby dat. Jedná se o způsob nahlížení problémů, jenž jako základ zdůrazňuje emické (tj. aktéřské) hledisko.

Zúčastněné pozorování je technika tvorby dat založená na vytváření osobních vztahů s aktéry, které zkoumáme, při níž pozorujeme a zároveň se účastníme dění v daném terénu.

14.5.2 Alternativy „klasické“ etnografie

„Klasická etnografie“ má podobu dlouhodobého stacionárního výzkumu (jak jsme si jej představili v rámci zúčastněného pozorování; viz též **rámeček 11.7**). Kromě ní se však v rámci etnografie uplatňují také alternativní přístupy.

Blesková etnografie (*rapid assessment*) spočívá v krátkém (v řádu týdnů) pobytu v terénu, zaměřeném na intenzivní konstrukci dat, jež se potom analyzují až po návratu z terénu. Využívá se např. v situacích překotných událostí, jež mají relativně krátké trvání (v řádu dní či týdnů), jako např. demonstrační akce, živelní katastrofy apod.

Alternativou je **cyklická blesková etnografie**, kdy se krátké pobyty v terénu střídají s analýzou mimo terén. Ta slouží primárně k zacílení dalšího krátkého výzkumného pobytu, jenž je následován další analýzou. Tento cyklus se několikrát opakuje, dokud nedojde k porozumění zkoumaného jevu.

V případě terénu, který má formu toku (viz **kapitola 14.1.1**), se užívá tzv. **vícemístná** či **multi-lokální etnografie** (*multi-sited ethnography*; Falzon 2009, Marcus 1995). Výzkumník při ní sleduje zkoumaný jev, resp. jeho tok do různých míst, kde setrvává pouze do té doby, dokud neporozumí projevům tohoto jevu v daném místě. Následně pokračuje do dalšího z míst, kam tento jev proudí, aby porozuměl jevu v celé jeho složitosti.

14.5.3 Autoetnografie

Specifickým typem etnografického výzkumu je tzv. **autoetnografie**. Jedná se o etnografický výzkum aplikovaný na osobu výzkumníka, kde je výzkumník nejen výzkumným nástrojem, jako je tomu v etnografickém výzkumu, ale také předmětem zkoumání.

Americká socioložka Carolyn Ellis, jež je pokládána za zakladatelku autoetnografie, ji definuje jako metodu, která „popisuje a systematicky analyzuje (*grafie*) osobní zkušenosti (*auto*) s cílem porozumět kulturní (*etno*) zkušenosti“ (Ellis et al. 2010: 1; kurziva v orig.).

Tento postup zahrnuje zejména hloubkovou introspekci, což znamená důkladné zkoumání vlastních subjektivních zkušeností, často v podobě rozvzpomínání se na prožité události a s nimi spojené významy. Porozumění subjektivní zkušenosti výzkumníka přitom není cílem samo o sobě, ale představuje nástroj, jak dosáhnout porozumění jevu, jež výzkumník zakusil.

14.5.4 Online etnografie

S rozvojem internetu se etnografické metody začaly pod názvem **virtuální** (Hine 2000) či **digitální etnografie** (Pink et al. 2016) používat i pro zkoumání online světů, vztahů a interakcí. Výzkumníci jednoduše začali dělat online to, co předtím dělali offline – pozorovat jednání aktérů a účastnit se dění, které se odehrává v prostředí internetu.

Takto je možné zkoumat např. virtuální světy, jak to učinil americký antropolog Tom Boellstorff ve své práci *Coming of age in Second Life* (Boellstorff 2008) či americká antropoložka Bonnie Nardi, která se v práci *My life as a night elf priest* (Nardi 2010) zaměřila na MMORPG⁹ World of Warcraft. Ale stejně tak je možné využít online etnografii i při výzkumu společenských webových systémů, jako jsou např. facebook či online diskuzní fóra.

Dokonce lze online etnografii kombinovat s etnografií offline, tedy mimo prostředí internetu, zejména v případech, když se zkoumaný jev či skupina realizují v obou prostředích, jež se vzájemně ovlivňují. Například autor této kapitoly (Heřmanský 2020) tímto způsobem prováděl výzkum české emo subkultury. Etnografii offline (při setkávání emařů v pražských parcích na tzv. emo srazech) kombinoval s etnografií online (interakce v prostředí internetu zejména v rámci facebookových skupin).

14.5.5 Strukturované pozorování v etnografickém výzkumu

V rámci etnografie lze však úspěšně využít i strukturované pozorování (viz kapitola 8), obvykle jako doplňkový zdroj dat. Antropolog Richard Lee (1969) využil strukturované pozorování jako základ své analýzy kalorického příjmu a výdeje afrických Sanů. Podařilo se mu tak vyvrátit do té doby obecně přijímané tvrzení, že lovecko-sběračské společnosti tráví mnohem více času obstaráváním potravy než společnosti zemědělské a žijí v chronickém stavu nedostatku potravy.

Strukturované pozorování využil např. i antropolog Josef Kandert ve své etnografické studii *Každodenní život vesničanů středního Slovenska v šedesátých až osmdesátých letech 20. století*, kde mu umožnilo rekonstruovat denní režim slovenské vesnické rodiny (Kandert 2004: 125–130).

⁹ MMORPG je zkratka Massive Multiplayer Online Role Playing Game, tedy zhruba Online hra na hrdiny pro velký počet hráčů.

14.6 NEETNOGRAFICKÉ FORMY POZOROVÁNÍ

Výše jsme si představili, co vše obnáší zúčastněné pozorování v etnografickém výzkumu. Jak jsme však upozorňovali v úvodu této kapitoly, etnografický výzkum není jedinou možností, jak v kvalitativním výzkumu pozorovat.

14.6.1 Nezúčastněné pozorování

V některých situacích může být nemožné účastnit se zkoumaného dění či může být výhodnější se jej neúčastnit. Chceme-li například zkoumat, jak probíhá soudní přelíčení, může být obtížné se zapojit do dění, nejsme-li soudce, prokurátor, advokát, svědek či člen vězeňské služby, a nechceme-li se stát pro potřeby výzkumu obžalovaným. Nebo chceme-li zkoumat, jak se chovají lidé ve veřejném prostoru ulice, může být lepší pozorovat je např. z okna některého domu (a třeba využít dalekohled), což nám umožní lépe sledovat jejich prostorové chování, než kdybychom za nimi běhali na ulici.

V takových případech je zcela legitimní užít **pozorování nezúčastněné**. To užíváme v případě, že nás nezajímá emická perspektiva, resp. subjektivní zkušenost aktérů, ale jejich *chování v daném* (obvykle přirozeném) *prostředí*. Nezúčastněné pozorování se od pozorování zúčastněného liší primárně v tom, že se výzkumník *neúčastní zkoumaného dění*, ale pouze jej pozoruje a zapisuje, a tudíž s aktéry nevytváří osobní vztahy, resp. s nimi nijak neinteraguje. Díky tomu nemusíme řešit valnou většinu otázek spojených s účastněním se, jako je třeba reciprocita, role, kterou nám terén přiřkne, či řízení dojmů. Provádíme-li pozorování ve veřejném prostoru, například když zkoumáme chování maminek (a tatíků) s malými dětmi na veřejném pískovišti, nemusíme obvykle získávat ani souhlas s fyzickým přístupem, a jelikož nebudeme shromažďovat identifikační ani citlivé údaje pozorovaných, není třeba ani vyjednávat přístup sociální a pozorované o výzkumu informovat (viz kapitola 4.3.2). Můžeme prostě sedět na lavičce u pískoviště, pozorovat dění na něm a případně si ho i rovnou zapisovat. (Pokud však za námi někdo z rodičů přijde a zeptá se, co tam vlastně děláme, když s sebou nemáme děti, a přesto tam chodíme pravidelně už třetí týden, je nutné svou roli výzkumníka objasnit.)

Přes možnou formální podobnost se ale nejedná o pozorování strukturované. Nezúčastněné pozorování totiž nepracuje s předem stanoveným způsobem záznamu, časovým rozsahem pozorování, časovým plánem záznamu ani kódovacím schématem, jež jsou charakteristické pro strukturované pozorování (srov. kapitulu 8). Stejně tak neformuluje hypotézy ani neprodukuje kvantifikovatelné výstupy. Jako v případě zúčastněného pozorování klade důraz na porozumění zkoumaného problému v celé jeho komplexnosti včetně zohlednění jeho historického a kulturního kontextu, situovanosti výzkumníka i subjektivnosti vytvořených reprezentací sociální reality (tj. dat). V otázkách pozorování a psaní se tak nezúčastněné pozorování od pozorování zúčastněného v zásadě nijak neliší.

Rámeček 14.14 → **Nezúčastněné pozorování v rámci konverzační analýzy**

Nezúčastněné pozorování bývá součástí i některých přístupů obvykle spojovaných spíše s rozhovory, např. konverzační analýzy (viz [rámeček 13.4](#)). Snaha o zachycení a analýzu formálních aspektů „přirozených“ lidských interakcí vede k nutnosti detailní komentované transkripce obsahující i neverbální projevy (viz [rámeček 13.6](#)). Právě v jejím vytvoření hraje pozorování (ať již s prováděným audiovizuálním záznamem, či bez něj) často významnou roli (srov. např. Sidnell 2013 a ten Have 2007).

14.6.2 Pozorování v kombinaci s jinými technikami tvorby dat

V úvodu této kapitoly jsme také zmiňovali, že pozorování nemusí být výhradní technikou tvorby dat, ale že jej můžeme kombinovat s technikami jinými, případně jej užívat jako doplněk jiné primární techniky. Rozdíl mezi těmito dvěma situacemi je vlastně otázkou toho, na co klademe větší důraz. Tedy zda je pro nás hlavní pozorování, které něčím doplníme, nebo zda je pozorování pouhý doplněk jiné techniky, což se odvíjí od výzkumného problému, který řešíme.

Zajímá-li nás subjektivní zkušenost aktérů daná do souvislosti s širším kontextem situace, v níž se nacházejí, jak je typické pro etnografický výzkum, je běžné zúčastněné pozorování doplňovat o data získaná jinými technikami (ať již některými z rozhovorů – viz [kapitola 13](#), nebo nevtíravými výzkumnými přístupy – viz [kapitola 15](#)). V našem již zmiňovaném etnografickém výzkumu prováděném v jihoslovenské vesnici (Bittnerová et al. 2010, Novotná et al. 2010) proto kombinujeme zúčastněné pozorování, jehož integrální součástí jsou i neformální rozhovory, s rozhovory polostrukturovanými i narativními a s analýzou dokumentů (osobní i úřední povahy).

Pokud by nás zajímalo, jak se odlišuje to, co lidé deklarují, od toho, jak skutečně jednají, jako v případě otázky, jak učitelé základních škol nahlíží na otázku integrace a inkluze žáků se speciálními vzdělávacími potřebami a jak ji reálně v praxi implementují, bylo by vhodné kombinovat polostrukturované rozhovory s nezúčastněným pozorováním (viz [kapitola 14.6.1](#)).

Jestliže bychom se zajímali o to, jak lidé jednají a jak o svém jednání následně uvažují, nebo kdybychom zkoumali například, jak volení zastupitelé ospravedlňují svá politická rozhodnutí, pozorovali bychom nezúčastněně jednání zastupitelstva a následně se zastupiteli vedli polostrukturované (nebo narativní) rozhovory (viz [kapitola 13](#)).

Shrnutí

- Zúčastněné pozorování je technika konstrukce dat, v jejímž rámci se výzkumník aktivně účastní dění v situacích, jež pozoruje, s cílem zachytit emickou (aktérskou) perspektivu a porozumět jednání aktérů v přirozeném prostředí. Děje se tak prostřednictvím enkulturatione, tj. osvojování si hodnot a norem zkoumané společnosti či prostředí.
- Podmínkou realizace zúčastněného pozorování je získání fyzického a sociálního přístupu do zkoumaného prostředí a budování vztahů s aktéry pomocí reflexivního řízení dojmů. Vedle charakteru prostoru (veřejný/soukromý) zde hraje významnou roli také pozice výzkumníka ve vztahu k terénu (insider/outsider).
- Data, která výzkumník při zúčastněném pozorování konstruuje, představují subjektivní reprezentaci sociální reality, proto je významné reflektovat také situovanost výzkumníka v terénu, tématu i datech (skrže jeho fixní a subjektivní pozici).
- V průběhu pozorování je vhodné postupně zužovat širší záběr, např. pomocí metody trychtýře (popisné, zaměřené a výběrové pozorování).
- Provádění pozorování i jeho záznam usnadňuje využití některé z matic pozorování (třeba PROČ, resp. PROČ², nebo Spradleyho matrice).
- Záznam pozorování se provádí formou tzv. terénních poznámek (popisných, metodologických a analytických). Spočívá v rekonstrukci dění v terénu s využitím heslovitých poznámek, které si výzkumník zaznamenává v průběhu pozorování. Terénní poznámky je vhodné doplnit o výzkumníkovu reflexi zkušenosti z výzkumu (terénní deník).
- Zúčastněné pozorování je vhodné pro témata a problémy týkající se současnosti (přítomnosti), pro něž jsou důležité detailní popis a porozumění jednání aktérů v jejich přirozeném prostředí z emické (aktérské) perspektivy.
- Zúčastněné pozorování je obvykle hlavní složkou (technikou konstrukce dat) etnografického výzkumu (metody / výzkumného designu), kde se kombinuje s neformálními rozhovory a analýzou dokumentů. Lze jej však využít i jako doplněk jiných technik konstrukce dat, např. rozhovorů nebo nevtíravých přístupů.
- Kromě tzv. klasické etnografie spočívající v dlouhodobém stacionárním výzkumu, je rozvíjena také etnografie blesková, cyklická blesková či vícemístní/multilokální. Etnografický přístup je aplikován také na výzkum virtuálního/digitálního prostředí (virtuální/digitální etnografie) či výzkum kulturního jevu skrže výzkumníkovu osobní zkušenost (autoetnografie).
- Vedle zúčastněného pozorování lze provádět i pozorování nezúčastněné. To je využíváno v případech, kdy se neptáme na subjektivní zkušenost aktérů, ale na jejich chování v daném (obvykle přirozeném) prostředí.

Doporučená literatura

- DeWalt, K. M., DeWalt, B. R. 2002. *Participant Observation: a Guide for Fieldworkers*. Walnut Creek: AltaMira Press.
- Hammersley, M., Atkinson, P. 2007. *Ethnography: Principles in Practice*. London – New York: Routledge.
- Jones, D. J. 2006. Na cestě k domorodé antropologii. *Biograf*, 39, s. 71–81.
- Ellis, C., Adams, T. E., Bochner, A. P. 2010. Autoethnography: an overview. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 12, 1, Art. 10 [online]. Dostupné z: <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs1101108> [cit. 6. 11. 2018].
- Garcia, A. C., Standlee, A. I., Bechhoff, J., Cui, Y. 2009. Ethnographic approaches to the internet and computer-mediated communication. *Journal of Contemporary Ethnography*, 38, 1, s. 52–84.

